

Мало обречати!

*Увојету Драгету пријотелју
Д-ру Павлу Турнежу,*

у спомин:

*пријотелју
Безеншеку*

ЕТИКА

ИЛИ

Н Р А В О У Ч Е Н И Е

СЪСТАВИЛЪ

АНТОНЪ БЕЗЕНШЕКЪ

OFFICIER D'ACADÉMIE

ПРЪПОДАВАТЕЛЪ ПО ЕТИКАТА, ЛОГИКАТА И ПСИХОЛОГИЯТА
ВЪ ПЛОВДИВСКАТА ГИМНАЗИЯ „АЛЕКСАНДРЪ I“

(СОБСТВЕННО ИЗДАНИЕ НА СЪЧИНТЕЛЯ)

ПЛОВДИВЪ

ДРУЖЕСТВЕННА ПЕЧАТНИЦА „СЪГЛАСИЕ“

1894

32932

H 3366

ПРѢДГОВОРЪ.

Учителскій съвѣтъ на Пловдивската гимназия намѣри за удобно, да вмѣсти въ годишния си рапортъ при края на учебната година 1889—90 г. моето прѣдложение, да се въведе *етиката* като учебенъ прѣдмѣтъ въ VII-ий классъ на гимназиитѣ,^{*)} по причини, които нѣма да излагамъ тука прѣдварително, защото при четението на настоящата книга всеѣки читателъ ще може самичкъ да си ги обясни.

И дѣйствително, почитаемото министерство на народното просвѣщение прие въ новата програма този прѣдмѣтъ, а прѣподаванието му въ Пловдивската гимназия бѣше възложено на мене.

Запискитѣ ми по *етиката* бѣхж литографирани нѣколко пѣти, но постоянно се търсехж още не само отъ настоящитѣ, нѣ и отъ бившитѣ ми ученици, както и отъ други лица, особено отъ учителитѣ. За туй се рѣшихъ, да напечатамъ учебника, като гледахъ да бѣде по-пълненъ и по възможности по-добрѣ нареденъ, отъ колкото запискитѣ. Не искамъ обаче да кажж, че тая книга прѣдставлява нѣщо съвършено и пълно; въ неж сж изложени само главнитѣ чѣрти, както за основитѣ на науката,

*) Видѣть протоколъ отъ XXIII заседание на 25 Юний 1890.

IV.

така и за развитието и прилаганието ѝ въ живота. Ако да бѣхъ влизалъ въ подробности, тя щѣше да стане 2 — 3 пжти по-голѣма, което обаче не е възможно по причина, че се издава на частни сръдства, и по причина, че прѣподаванието на прѣдмѣта е ограничено само въ едно полугодие. Остава на мислящій читателъ и на учителътъ по етиката да допълнятъ съ примѣри изложенитѣ принципи и правила, и да развиютъ подробно ония въпроси, които тукъ се изелѣдватъ само принципиално*).

Посвѣтjавамъ книгата на българскитѣ младежи, особено на своитѣ многобройни настоящи и бивши ученици; нека ж четжтъ съ сжщото внимание, съ което слушахж моитѣ прѣподавания по нравоучението, по психологията и логиката, и нека се управляватъ споредъ тия наставления за единъ щастливъ и добъръ животъ, каквито ще намѣржтъ въ тоя учебникъ почти на всѣка страница. Така, надѣвамъ се, ще се образуватъ въ младото поколение морални характери, което е сжщинската цѣль на въспитанието. Вѣрвамъ, че мнозина ще се въодушевжтъ отъ тѣзи науки и ще станжтъ тоже распространители на сжцитѣ етически идеи въ отечеството си. Ако се сбждне едното или другото, то ще се считамъ богато възнаграденъ за трудътъ си.

При съставянието на книгата се ржководихъ споредъ различни прочути моралисти отъ разни вѣкове и народности. Имената имъ

*) По-важнитѣ нѣща сж напечатани съ по-едри букви, а обясненията, примѣритѣ и забѣлжжитѣ съ по-дребни.

сж цитирани на надлежнитѣ мѣста. А особено имахъ прѣдъ видъ методата, развита въ съчинението: „*Основни чзрти на морала*“ отъ Д-ръ *Георги фонз Гижицки*, доцентъ на философията въ Берлинския университетъ.*) Книгата си той е написалъ по поводъ на единъ конкурсъ, когото обяви *Лессинговото дружество въ Берлинъ*, което опрѣдѣли едно хубаво възнаграждение за едно „общо достъпно изложение на моралнитѣ закони, което, ржководимо отъ единични принципи, основани върху несъмнѣнни факти на естественното упознание, да послужи като ржководство за дѣйствиуване въ важнитѣ отношения на чловѣчески животъ“.

Съчинението на Д-ръ Гижицки получи първата награда въ този конкурсъ. За него говори единъ критикъ въ педагогическия вѣстникъ „*Deutsche Hochschule*“ (брой 59 отъ 1883 г.) така: „Ний би желали, възпитанието на младежитѣ да става морално, споредъ принципитѣ на прѣвъсходната книга на Гижицки; ще дойде врѣме, когато ще се четятъ книги въ родѣ на настоящата като евангелие.“

Колкото и да уважавамъ принципитѣ на Д-ръ Гижицки, обаче напълно не мож да се съглася съ мнѣнието му: той мисли, че възпитанието трѣбва да бжде само морално; споредъ моето убѣждение то трѣбва да бжде ре-

*) *Dr. G. von Gizicki: „Grundzüge der Moral. Gekrönte Preisschrift.“ Leipzig, 1883.*

VI.

лигиозно-морално, и за туй допълнително на надлежнитѣ мѣста този недостатъкъ споредъ етиката на *Балмеса* ¹⁾ (прѣводъ отъ испански), *Кирхнера* ²⁾ (писана на нѣмски), *Меннинга и Давида Юмз* ³⁾ (прѣводъ отъ английски), *Кавелина* ⁴⁾ (на русеки езикъ). Нататъкъ се ржководихъ споредъ други прочути автори, както сж: *Волфъ*, ⁵⁾ *Сигвартъ*, ⁶⁾ *Гумпловичъ*, ⁷⁾ *Лоренцъ Щейнъ*, *Де Роберти*, ⁸⁾ *Хохеггеръ* ⁹⁾ и др.

Колкото се касае до езика, нека благоизволи читателтъ да вземе прѣдъ видъ, че това е едно философско съчинение, гдѣто езикътъ не може да е толкова гладкъ, както въ съчиненията по другитѣ клонове на науката, които сж по-достъпни и по-вече обработени.

Даже и у чуждитѣ автори, които сж писали много книги по философията, езикътъ не е толкова гладкъ, и съчиненията имъ се четжтъ трудничко; а камо ли на български, гдѣто философски съчинения сж редки и научната терминология не е до тамъ опрѣдѣлена. Най-

¹⁾ *Jacob Balmes*: „*Lehrbuch der Ethik*“ aus dem Spanischen von D-r Lorinser. Regensburg, 1852.

²⁾ *Fr. Kirchner*: „*Ethik*.“ Leipzig, 1881.

³⁾ *David Hume*: „*Essays moral, political and literary*“ ed. with prelim. dissert. and notes, by T. H. Green and T. H. Grose 1875.

⁴⁾ *К. Д. Кавелинъ*: „Задачи етики.“ С. Петербургъ 1887.

⁵⁾ *D-r. H. Wolff*: „*Handbuch der Ethik*.“ Leipzig, 1890.

⁶⁾ *D-r. Ch. Sigwart*: „*Vorfragen der Ethik*.“ Freiburg i. Br. 1886.

⁷⁾ *D-r. L. Gumplowicz*: „*Grundriss der Sociologie*“. Wien, 1885

⁸⁾ *E. De Roberty*: *La Sociologie*. Paris, 1881.

⁹⁾ *D-r. R. Hochegger*: *Ueber Individual und Socialpädagogik*.“ Gotha, 1891.

¹⁰⁾ *Nos non nobis*: „*Katechismus der Moral u. Politik*.“ Hirschfeld. Leipzig, 1891.

VII.

сетнѣ обръщамъ вниманието на господа критицитѣ, които би могли да се появѣтъ, върху слѣдующій моралъ за критицитѣ отъ кардинала *Меннинга*:*)

„Критикътъ е съдия, а още по-вече, съдия, който знае по-добрѣ отъ писателя, какъ е трѣбвало да напише книгата си. Отъ критикътъ се изисква високо образование, многостранна гениалностъ и специални познания на единъ експертъ въ всичкитѣ въпроси на човѣческото мислене и дѣйствиуване. Нѣ критицитѣ, каквито често се срѣщатъ, не гледатъ на това; тѣ не се обезкуражаватъ и никога не сж въ стѣснение, защото, ако иматъ криво, това не значи нищо, понеже обикновенно пишѣтъ анонимно . . .

Единъ критикъ или знае по-вече отъ колкото писателътъ, когото критикува, или знае тѣкмо колкото него, или — мекичко казано — той знае нѣщо по-малко. Първий е нашъ духовенъ лѣваръ, той лѣкува насъ обикновеннитѣ смъртни и грѣшни въ нашитѣ болки и грѣшки. Ний на драго сърдце се прѣдаваме на неговата операция, при която можемъ да научимъ всѣкога нѣщо ново.

Колкото за критицитѣ отъ вторий видъ, които знаѣтъ толкова, колкото и писателътъ, когото критикуватъ, по-добрѣ би било, ако би ги имало по-малко и ако би да не бързатъ толкова съ тѣхнитѣ сѣждения. Човѣкъ обикновенно прѣдилага, че критикътъ знае по-вече отъ колкото писателътъ, и ний си правиме трудъ да четемъ критиката му, понеже мислимъ, че той има нѣщо важно да прибави къмъ книгата. А на края за жалость намираме, че сме чепи въ критиката му същата наша книга, раздѣлена само на части и съ другъ печатъ.

Най-подиръ има трети видъ критици, които сж способни за всичко: това сж „желъзоедци“ отъ прес-

*) *Card. Manning. „Erholungsstunden.“ Freiburg im Breisgau 1893 стр. 85—88.*

VIII.

сата,*) които всѣки моментъ могатъ да пишжтъ за всѣки прѣдмѣтъ въ нѣкои вѣстникъ или периодическо списание. Събудѣ ги отъ най-дълбогъ сънъ, възложи имъ да отговоржтъ на нѣщо, да подигражтъ нѣкого или да осжджтъ нѣщо: това за тѣхъ е все едно. Самата книга имъ дава терминология и нужднитѣ данни и цитати, които тѣ цитиратъ отъ ново само съ малки измѣнения на думитѣ. Това непочтително и безбожно общество е страшно по причина на тѣхното число, на тѣхнитѣ рѣчицета и тѣхното неизвѣстно битие. Ний не знаемъ, гдѣ живѣжтъ тѣ, а прѣдполагаме, че тѣхното жилище не е далечъ отъ Лордъ *Беконовата* къща на мдростъта. . . Такива критици сж за съжаление.“

Къмъ този „моралъ за критицитѣ“ отъ *Меннинга* мож да притурж, че—колкото се кае до мене—критицитѣ отъ първий видъ ми сж приятни, понеже мож нѣщо да научж отъ тѣхъ; ония отъ вторий видъ сж за мене безразлични, защото сме си равни; а за ония отъ третий видъ не ме е грижа по причини, които отъ горнето лесно се разбиратъ.

Прочее желяж, да намѣри книгата ми не само читатели и критици, нъ и послѣдователи и дѣйци, които да се съобразяватъ съ нейното съдържание.

Пловдивъ, 18 Януарий 1894 г.

А. Б.

*) Подъ това название на вѣрно *Меннингъ* не разбира сериозни журналисти, нъ такива хора, които се въртжтъ около тѣхъ като нещастни — съжтници (грабанти).

ВЪВЕДЕНИЕ.

Етика се нарича оная наука, която се занимава съ естеството и съ произхождението на нравствеността. А какво е сжщинското значение на думата нравственност? — Отговорътъ на това ще ни даде настоящий учебникъ.

Нѣкои нарекохъ етиката „искуство на живота“, сирѣчь искуство, какъ да се живѣе добръ: какъ трѣбва да живѣемъ прѣзъ цѣлия си животъ, днесъ, утрѣ, тази година, идущата година, и прѣзъ вѣчното врѣме, което ни е прѣд-означено. Наистина, този въпросъ е и ще бжде вѣкога единъ отъ най-важнитѣ въпроси за чловѣка, на когото първата нужда е, да живѣе, и на когото първото желание е, да живѣе щастливо и добръ.

Нъ ако би да се свърши съ това задачата на етиката, т. е. ако би да се съберхтъ всичкитѣ правила за единъ добръ животъ заедно и да се поставятъ въ една система, а нищо повече, това щѣше да е едно искуство, а никакъ една наука. Ние трѣбва обаче да испитваме тѣзи правила, трѣбва да имъ намѣримъ едно здраво основание, трѣбва да постановимъ принципитѣ и да покажемъ точно и ясно начинътъ на прилаганието имъ.

И така задачата, която си поставя етиката, не е малка.

Уилямъ Салтеръ казва: „Етиката стои по-високо отъ науката, тя държи високо не огледалото на дѣйствителността, нѣ огледалото на идеалътъ; въ това огледало ние распознаваме порокъ като порокъ, добродѣтель като добродѣтель, и послѣ можемъ да разсѣждаваме върху извѣстна епоха и върху духътъ на врѣмето. Свѣтътъ се нуждае отъ единъ повисокъ начинъ за мѣрzenie на справедливостта, за да се събуди заспалата съвѣсть и да се издѣйствува по-добрението на живота. — Социалнитѣ въпроси сѣ въ самата имъ основа морални въпроси.“

Еремия Готшалъ говори: „О, колко голѣмо и чудесно е значението на живота и колко тѣсенъ и тежкъ е пътътъ прѣзъ живота, който (пътъ) води къмъ цѣльта! А колко легкомисленно и смѣло вървятъ хората прѣзъ живота, като че нѣматъ нито очи, нито уши, нито умъ, да броятъ внимателно днитѣ си! Тѣ вървятъ прѣзъ живота, като че иматъ възможността, да захванатъ сто пѣти живота си отъ ново, слѣдъ като единтъ се свърши срамно, въ нелѣпности, глупости и грѣхове, и като че може челоуѣкъ да се вразуми слѣдъ хилядо-годишенъ опитъ.“

Английскій философъ *Жонъ Локъ* (1632—1704)значи моралътъ като сжщинеска наука и истинско дѣло на челоуѣчеството въобще.

За главната задача на етиката счита той опрѣдѣлението на общий признакъ (критериумъ) на моралното мишление и на основний мораленъ принципъ. Научната етика споредъ него трѣба да прѣдстави общественитѣ (социалнитѣ) длѣжности.

Слѣдователно етиката, като расчитва на названието наука, трѣбва да има единъ принципъ, една върховна идея.

Прѣди да расправяме подробно за този принципъ, ще приведемъ тука думитѣ на двама славни мжжне и велики мислители.

Давидъ Юмъ^{*}), английскій философъ и историкъ казва: „Общото добро, всеобщото благощастие е върховний принципъ на морала. Слѣдователно, добро е онова дѣйствиe, което унапрѣдва общото добро и благощастieto на обществото.“

Папа Лео XIII (въ своята енциклика до френскитѣ кардинали на 3 май 1892 г.) пише: „Всеобщото добро на обществото надвива всѣки другъ интересъ; защото то е сътворяющій принципъ, запазителний елементъ на човѣчкото общество. Отъ това слѣдва, че всѣки истинскій гражданинъ трѣбва да се стрѣми къмъ него и да настоява да успѣва всеобщото добро подъ всички обстоятелства.“

Отъ тоя принципъ слѣдва, че моралътъ, както и правото, сж дѣло на едно солидарно съединено общество, а не на индивидуума; че моралътъ се отнася до взаимнитѣ отношения на хората и че е отъ най-голѣма важностъ за подобрене положението на човѣчкото общество.

Да се постановѣхтъ правила, какво трѣбва да е човѣчкото поведение, за да може да постигва човѣкъ назначението и цѣльта си, това не е било прѣдоставено да го рѣши самата наука; нѣ вече много по-рано, нежели човѣчеството е помислило за практическата философия, то е искало чрѣзь обичаи и закони да уреди практиката, дѣлата и опушенията

*) Роденъ въ Единбургъ въ 1711 г. умрѣлъ тамъ въ 1776 г.

на своитѣ членове. Всички тѣзи уредби се пазиха чрѣзъ изразътъ на моралнитѣ чувствования, които не-обходимо трѣбвало да се появѣтъ, въ слѣдствие на общественното (социално) възпитание на чловѣка: чрѣзъ похвала и укоръ, чрѣзъ одобрение и неодобрение, съ една дума — чрѣзъ „трибуналътъ на явното миѣние“. Къмъ тоя трибуналъ принадлежи всѣки възрастенъ членъ на обществото; още повече той е отъ една страна съдия, а отъ друга страна подсѣдимъ: той съди и се произнася върху обществото заедно съ него, а то съди и се произнася върху него — даже и безъ него.

Едната частъ отъ ония уредби указа се обаче отъ толкова голѣма важность, щото обществото счело за нужно, за да осигури наблюдението имъ, да се прѣдвиди едно външно принуждение т. е. тѣлесно наказание, което въ едно организирано общество (въ държавата) иматъ да опрѣдѣляватъ особенни държавни органи. Въ кратицѣ казано: тѣзи важни наредби, тѣзи нуждни правила станаха граждански закони.

Всичкитѣ наредби, които явното миѣние въ извѣстенъ периодъ е счело за добри и цѣлнсьобразни, въ слѣдствие одобряване, похвала, уважение, или пъкъ въ слѣдствие неодобряване, укоръ и прѣзрѣние на отдѣлнитѣ членове на обществото, съчиняватъ позитивния моралъ. А всички ония наредби, които сж осветени (санкционирани) чрѣзъ фактическитѣ граждански закони, съчиняватъ позитивното право.

Практическата философия показва, до колко сж добри и усъвършенствувани фактическо съществуващитѣ морални прѣдставления и правни (юридически) наредби. Тя иска позитивний моралъ и позитивното право (както тѣ сж въ дѣйствителность) да ги доближи, колкото е възможно, до идеалний моралъ и до идеалното право, т. е. до морала и до правото, както тѣ трѣбвало да бѣдѣтъ: съ една дума, практическата философия (етика) иска да усъвършенствува позитивния обичай (моралъ) и позитивното право.

Практическата цѣль на онзи, който се занимава съ законодателната наука (юриспруденция) е тази, да повлияе на фактическото законодателство, за да отговаря системата на съществуващитѣ граждански закони, колкото е възможно, на идеалнитѣ юридически правила. А практическата цѣль на онзи, който се занимава съ моралната философия или съ етиката, е тази, да ръководи съвѣстѣта на отдѣлния чловѣкъ (индивидуумъ) при управляването на собственото му поведение и при одобряването или неодобряването поведение на другитѣ, и слѣдователно да ръководи тоже и явното мнѣние, за да отговаря позитивния мораль по възможность на идеалния.

И така, *етиката е наука за нравственостто (моралното)*. А думитѣ „нравственност“ или „мораль“ се взиматъ тука въ най-широка смисль: тѣ обематъ моралното добро, добродѣтелитѣ, а обематъ и пороцитѣ, даже и всичкото дѣйствиување на чловѣка; защото и лошитѣ дѣйствия подлежатъ на моралното оцѣнение. А що е моралното въ права (по-тѣсна) смисль, това може да се постанови чрѣзъ научно изслѣждане, каквото имаме за цѣль въ настоящий учебникъ

„*Етосъ*“ (*ἦθος*), гръцка дума, значи: нравъ, нравственъ начинъ на мишление и чувствовање, характеръ; противоположната ѝ дума е *патосъ* (*πάθος*) промѣнливо мишление.

„*Мораль*“ (*mores*), латинска дума, значи: обичай, нрави.

Етиката трѣба, възъ метафизически, антропологически и психологически основания, да опише съществуването на доброто, и да покаже срѣдства и прѣпятствия при постигването му. Слѣдователно, етиката е оная часть на философията, която не се занимава само съ тълкованието на явленията, нъ и съ обсъжданieto

на цѣлнсьобразни дѣйствия. Затова етиката носи названието „практическа философия“, както я нарекохме вече по-горѣ.

Сократъ бѣше първий, който захвана да се занимава съ етически въпроси; ученикътъ му Платонъ се опита да расправи за етиката по наученъ начинъ. У старитѣ етиката съдържаше прѣимущественно науката за добринитѣ.—Християнството обаче, обърна най-голѣмото внимание върху мишлението, чистосърдечността и светостъта на волята. Християнската етика налѣгва особено върху длъжноститѣ. — Въ XVII вѣкъ философитѣ Спенсеръ и Лейбницъ искаха да основатъ етиката върху употребителноста. А философътъ Кантъ (1724—1804) отдава пакъ най-голѣмата важность на мишлението и намира най-високото добро не въ нѣкой прѣдмѣтъ (както различни *евдаймонисти* *), нъ въ разумна добродѣтель, която сама по себе си се възнаграждава, или която споредъ неговитѣ думи „съдържа въ себе си собствено възнаграждение“. Етиката на Канта се основава върху „автономния чловѣчески разумъ“, който се появява въ противоположность на сензуалността като „категорически императивъ“. **)

*) *Евдаймонисти* се наричатъ привърженици на науката, споредъ която благощастнето е послѣдната и върховната цѣль на чловѣческото дѣйствование и е мѣрка за доброто и лошото. Евдаймониститѣ иматъ до толкова право, че чловѣкъ трѣбва да се стрѣми къмъ благощастнето; нъ не може да се допусне, щото удоволствието да бѣде единственния мотивъ на нашето искание; защото отъ една страна тѣлеснитѣ наслаждения въобще не даватъ трайно удоволствие, а отъ друга страна, защото исключителния егоизмъ не е мораленъ. За това Кантъ е оставилъ съвсѣмъ на страна собствено щастие и е изисквалъ, щото доброто да се извършва само, като се има прѣдъ видъ длъжността. Нъ и това ни се вижда прѣстроено; споредъ нашето мнѣние чловѣкъ трѣбва да се стрѣми къмъ своето щастие, не егоистически, нъ на основание и въ сношение съ щастнето на чловѣчеството въобще.

**) *Категорически* значи: изявително, утвърдително и сетнѣ опрѣдѣлено, рѣшително. И така Кантъ нарича моралния законъ *категорически императивъ*; защото той просто заповѣдва, независимо отъ други заповѣди, и безъ да се зима прѣдъ видъ ползата или удоволствието.

Философът Шлайермахеръ (1768—1834) доказва, че етиката трѣба да расправа за добринитѣ, длѣжноститѣ и добродѣтелитѣ. Споредъ това се ръководятъ мнозина писатели на по-новитѣ етики.

Наистина, въ нравитѣ и въ обичаитѣ на единъ вѣкъ се отражава неговата нравственностъ. Нѣ нравитѣ и обичаитѣ показватъ само обективния плодъ отъ начина на мишлението, а не и самото мишление. Моралната стойностъ на едно дѣйствиe зависи обаче — както показва добръ християнската етика — отъ мишлението (отъ замисълта). По тая причина „тоже названието „етика“, сир. мишление, характеръ, е най-подходяще.

Етиката трѣбва да постанови — както докажахме по-горѣ — основни принципи за човѣческото дѣйствование. Нѣ това още не е достатъчно. Тя като наука за нравственното не трѣбва да дава само практически правила, нѣ да нареди една цѣла система. Нейнитѣ принципи не бива да сж условни (хипотетически), нито своеволни, нѣ трѣбва да се основаватъ върху необходимостта и истината; тогава тѣ ще иматъ абсолютно значение.

Важността на етиката.

Ако испитваме нѣщата споредъ тѣхнитѣ качества и цѣли, появява ни се човѣкътъ като господаръ на сътворението, — като едно сжщество, възвишено надъ всячко друго. Само у него има етическо чувство; той самичкъ схваща идеитѣ на правото, на доброто и

на истината. Чръзъ разумътъ подига се волята му надъ тъмнитѣ и слѣпитѣ побуждения; чръзъ разумътъ получава ония мотиви, които го освобождаватъ отъ робуването на побужденията; защото свободното и разумното дѣйствование е едно и ежщо. Само чловѣкъ има енергия и мораль, занимава се съ искусства и науки, образува държави и си има своя история.

При всичко че чловѣкъ принадлежи на плѣмето си, сир. е социално същество *) то пакъ всѣкий единъ е особенъ индивидуумъ, каквѣто не е имало до сега, нито ще има таквѣ въ бждще.

Всѣки чловѣкъ може въ себе си да продължава различнитѣ стрѣмления на чловѣчеството; нѣ всѣки чловѣкъ е малко много производителенъ, защото въ всѣки индивидуумъ всемирътъ се отражава иначе, съобразно съ неговата точка зрѣние. Наистина, всичкитѣ същества въ всемира, даже и монадитѣ, сж дѣйствующи, нѣ само чловѣкъ съзнава това, той самичкъ има самосъзнание, самоопредѣление, т. е. личностъ, той е същество свободно, слѣдователно, той самичкъ има морална отговорностъ.

И така *етиката* *расправя за всичко, което трѣбва да извърши чловѣкъ, т. е. каквото въобще трѣбва да се извърши.*

Затова на *етиката* трѣбва да се отдаде най-високото мѣсто между всичкитѣ науки. Колкото интересна и важна да е всѣка наука, колкото

*) Ζῷον πολιτικόν. Аристотель.

и тя да разпространява нашето знание, нъ знанието само по себе си има ограничена стойност. Да познавашъ естеството, е важно, и това се постигва чрѣзъ упражненіе на вроденото ни побужденіе къмъ испитваніе, което нѣщо ни доставя удоволствие.

Нъ ние трѣбва да гонимъ нѣкаква цѣль при занимаваніето си съ наукитѣ; защото безцѣлното изучаваніе е както неморално, така и безсмисленно. На пр. при всеобщата история не трѣбва само да питаме, какво е станало; нъ трѣбва да си образуваме и сжждения за причинитѣ и слѣдствіята. Самото знание за събитіята не може да има за насъ голѣма стойност; нъ трѣбва да знаемъ и прагматизмътъ имъ, сир. какъ вървѣхъ събитіята, споредъ причинитѣ и слѣдствіята.

„Най-високото учение за чловѣкътъ е чловѣкъ самичкъ“, казва великий германскій поетъ *Гете*. И това е вѣрно. А именно чловѣка съ всичкитѣ му вжтрѣшни побужденія, чувствованія и стрѣмленія изучаваме ний въ етиката. Отъ туй вече може да се разбере важноста на тази наука.

Особенна важностъ обаче си има етиката за *въспитателя*. Етиката съчинява основата (базисътъ) за педагогіята, тжй като тя опрѣдѣля сжщинската цѣль на въспитаніето.

Етиката ни казва, какво именно се съдържа въ понятието „морално възпитаніе на характера“, което е цѣльта на въспитаніето.

Изучаваніето на етиката ще послужи на учителя не само да схване етическитѣ поня-

тия съ по-голяма точност, нъ ще го подпомага значително тоже при възпитанието на себе самия и ще го направи способенъ да прѣподава *правоучението* въ народнитѣ училища.

Обемътъ, съдържанието и распрѣдѣленieto на етиката.

Етиката расправя за всичко онова, което трѣбва да стане прѣдмѣтъ на нашето дѣйствование. *)

По-напрѣдъ казахме, че трѣбва да се отхвърли егоизмътъ като принципъ. Собственното благощастие не може да бжде етическый принципъ. Егоизмътъ не е мораленъ. Философътъ Кантъ е доказалъ, че принципътъ на собственното благощастие противорѣчи на принципътъ на моралността. За основата на моралътъ, който е общо дѣло на челоувечеството, може да послужи само нѣщо, което е общо на множеството, сирѣчь само цѣлокупный интересъ на всичкитѣ, а не частенъ интересъ на отдѣлнитѣ.

Частный интересъ позволява етиката да се зима въ внимание само до тамъ, до гдѣто е право, т. е до гдѣто той отговаря на интересътъ на съвокупността. Етиката гледа на всичко отъ точка зрѣние на съвокупността. Къмъ съвокупността принадлежи на вѣрно и отдѣлния. Благото на отдѣлния не би-

*) Споредъ *Шлайермахера* можемъ да опрѣдѣлимъ обемътъ на моралното дѣйствование така: че то си има за цѣль, да „образува отъ цѣлото естество тѣло за нашия духъ“.

ва да се прѣнебрѣгне, нѣ трѣбва да се подчини подѣ благо то на съвокупността. Отъ върховния мораленъ принципъ се изваждатъ както *длъжноститѣ* така и *добродѣтелитѣ*.

Длъжности се наричатъ ония дѣйствия, които сж съобразни съ осжществлението на всеобщото благо — върховния принципъ на морала. Слѣдователно науката за длъжноститѣ обема цѣлата област на морално добри дѣйствия.

Добродѣтели се наричатъ личнитѣ качества на чловѣка, които го правятъ способенъ за осжществлението на върховний принципъ на морала. Да си добродѣтеленъ, значи, да си морално ягкъ или способенъ за постиганиято на всеобщото добро. Ако би всичкитѣ качества на чловѣка да сж полѣзни за всеобщото благо, тогава този чловѣкъ щѣше да е осжществилъ идеалътъ на добродѣтелята.

*Какъ ще распрѣдѣлимъ длъжноститѣ? **

Отговорътъ на този въпросъ ще можемъ да дадемъ, ако помислимъ, че всеобщото благощастие се образува отъ благощастieto на всички индивидууми. Слѣдователно си иматъ морално значение тоже ония дѣла, които иматъ за слѣдствие собственото благощастие на индивидуума. И тѣй *моралътъ урежда както онова поведение на чловѣка, което се отнася до него самага, така и онова поведение, което се отнася до обществото, т. е. социалното му поведение.*

*) Сравни *Fr. Wyss*: „Педагогически есаски“. (Лейпцигъ, 1887).

На това основание длъжноститѣ се распрѣдѣлятъ на двѣ части:

I. *Длъжности къмъ себе си;*

II. *Длъжности къмъ другитѣ.*

Едно разумно същество, каквото е чловѣкътъ, не може да забрави и длъжноститѣ си къмъ *Бога*. Първата отъ тия длъжности е любовта. Тя е основа за всичкитѣ други. Чрѣзъ любовта присѣдинява се нашата воля къмъ възлюбения обектъ. Обектътъ на волята трѣбва да е доброто; същественния обектъ на волята е тогава същественното добро, бесконечното добро — *Богъ*.

Любовта къмъ Бога поражда *почитание-то, благодарността и признателността*, че сме получили всичко отъ неговата благодатна ржка; затова се *молимъ* на Бога, и чрѣзъ молитвата ние се усмиряваме прѣдъ него та му отдаваме подобающето благоговѣние. *)

Въ **часть I-ва** различаваме слѣдующитѣ длъжности:

1. *Мждростѣта*. Подъ нея разбираме разумно, обмишлено, прѣдосторожно дѣйствиане, гдѣто се прѣдвиждатъ слѣдетвията. Тукъ принадлежи и възможността за надвиване самаго себе (самонадвиване).

Въ мждростѣта се съдържатъ тоже *юначество и умѣреностъ*.

2. *Задоволствие*. Весель погледъ на свѣта украсява всичко въ него, а едно мрачно расположение на духа хвърля сѣнка върху цѣлия

*) J. Balmes: *Ethik*. стр. 45. 46.

животъ. За това е важно за собственото щастие на всеки индивидуумъ, да бжде доволенъ съ положението си, и слѣдователно да бжде благодаренъ за всички добрини, които е получилъ, и да не изисква прѣмного отъ живота.

3. *Любовта и благоволенieto* къмъ другитѣ подпомагатъ значително за собственото дѣйствително щастие. Въ семейното щастие лежи най-високото човѣческо щастие. Тоже и приятелството възвишава значително щастieto.

4. *Дѣятелността*. Нашитѣ длѣжности въ отношението къмъ личното съществуване можемъ да изпълняваме особено чрѣзъ дѣятелността. Чрѣзъ нея получаваме срѣдства за живѣние и едно истинско удоволствие отъ живота. Губението (убиванието) на врѣмето е голѣмъ грѣхъ противъ себе си. Всеки день и всека прѣминала година е нѣщо невъзвратно.

5. *Веселостъ на духа*. Мждрия се стрѣми, при всичката разумна грижа за бжджцето, всекога да бжде настоящето му весело. Тоже и миналото щастие остава въ паметта му и възвишава благощастieto. Вжтрѣшното щастие на човѣка ощастливява и ония, които го окръжаватъ.

6. *Морално самообразование*. Тая длѣжностъ принадлежи отъ части къмъ самоотносителнитѣ, отъ части къмъ социалнитѣ.

Човѣкъ трѣбва да се стрѣми къмъ моралното усвършенствование. Къмъ въспитанието отъ страна на другитѣ трѣбва той да прибави и въспитанието чрѣзъ самага себе. Етиката

трѣбва да усили у чловѣка волята, да стане подобъръ. Първото при това е енергическо рѣшение, да се прѣкъсне осждения начинъ на живота; второто, да се навикне чловѣкъ на доброто.

За да распознаешъ собственитѣ си грѣшки, нужна е критика самага себе. Мотото на Сократа: „*Познай себе си*,“ трѣбва да се послѣдва. Въ уединени часове трѣбва да испитвашъ самъ себе.

Корѣнитѣ на нашето дѣйствование се намиратъ въ нашето мишление и чувствовање; затова трѣбва онзи, който се стрѣми къмъ самовъспитание, да насочи мишлението си и чувствованието си къмъ благородното. Тоже и помисълъта за смъртъ (*memento mori*) много спомага да вземемъ живота по-серiously.

Отъ особена важность е сношаванне съ добри хора и четение полѣзни книги.

Часть II-ра расправя за *социалнитѣ длѣжности*.

Върховното правило гласи: дѣйствиата да бждатъ съгласни съ благомо на чловѣчеството.

Отъ това слѣдва прѣдписанието: а) *Не намалявай благомо на чловѣчеството!* Това прѣдписание посочва на длѣжноститѣ на *справедливостъта, вѣрностьта и истинностьта.*

По-нататкъ отъ горното върховно правило слѣдва прѣдписанието: б) *Подигай благомо на чловѣчеството!* Отъ това прѣдписание слѣдва длѣжностьта на *благоволенieto* или на *любовъта.*

1. *Справедливостъта.* — Справедливостъта

е главната, най-светата и най-задължителната частъ на морала. Да се почита собствеността, честта, семейното щастие, здравето и животътъ, всичко това зависи отъ изпълнението на справедливостта. Да се защитавашиъ противъ едно несправедливо нападение, това го изисква справедливостта. Всичкитѣ дѣйствия, чрѣзъ които би могли да се докажатъ другитѣ, трѣбва да се избѣгватъ. А трѣбва да се почита великото правило, показано отъ Исуса Христа: *Щото не щещъ да ти правятъ другитѣ, не прави го и ти тѣмъ!* „Управлението на езика“ съчинява тоже една важна частъ при упражняването на справедливостта.

Дуелътъ се отхвърля като немораленъ.

Родителскитѣ длѣжности и длѣжноститѣ на *въспитанието* се съдържатъ въ длѣжността на справедливостта; така ежщо и благодарността на дѣцата къмъ родителитѣ и на гражданитѣ къмъ отечеството.

Точното изпълняване на всичкитѣ държавни закони влиза тоже въ обемътъ на справедливостта.

Зачитанието на законитѣ е морална длѣжностъ; защото благого на държавата се основава върху законитѣ.

Почитанието на *собствеността* е тоже една заповѣдъ на справедливостта. Да махнемъ собствеността, би значило, да се върнемъ надирѣ въ естественото — диво състояние.

2. *Вѣрността*. — Подъ това заглавие ще се разглѣдва длѣжността, какъ трѣбва да се изпълняватъ обѣщанията и контрактитѣ.

Тоже и исключителнитѣ случаи ще се обясняватъ. Нататъкъ ще се говори за длъжноститѣ въ службата и за вѣрността въ званието, както и за вѣрността въ брака и въ приятелството.

3. *Правдата.* — Благото на челоѳчеството зависи въ хилядо случаи отъ истината и правдата. Въодушевението за истината у просѳтений испитателъ е въодушевление за главната причина на челоѳческото благо. Цѳлото социално съобщаванне се основава върху това, да се довѣрява челоѳкъ на челоѳка, а всека лъжа прѣпятствува на това довѣрне.

4. *Благоволението.* — Казахме по-горѣ (подъ б), че не е достатъчно, да се пазимъ, да не докачимъ другитѣ хора; нѣ моралътъ настоява, да се подига щастието (благото) на другитѣ. Това става чрѣзъ благоволението.

Въ надлежната глава ще се доказва, какъ се доближаватъ често благоволението и справедливостта и какъ тѣ прѣминаватъ едно въ друго.

Колкото по-вече добро може да се извърши и съ колкото по-малка загуба за благодѣтеля, толкозъ по-спѣшно е изискванието да се направи.

И тука си има значение изречението на *Августъ Конта.* „*Каквото правимъ, прави го съ разумъ и мисли, какъ ще се свърши!*“

Челоѳкъ може да прави благодѣяние често пкти тоже само чрѣзъ сърдечно съучастие въ щастието и нещастieto на другитѣ.

Една отъ най-голѣмитѣ добрини, които могатъ да се направятъ на челоѳчеството, е мо-

ралното усъвършенствование на характера чрезъ възпитанието.

Най-голямата съвкупностъ, върху която индивидуумътъ може да влияе, е обикновенно собствения му *народъ*. Затова благощатието на народа трѣбва да бѣде най-важний прѣдмѣтъ на едно разумно благоволение. *Смисълъ за общественното благо и готовностъ за пожертвованията въ полза на обществото* съчиняватъ истинската гражданска добродѣтель, а гдѣто лицеува тя, не може никоѣ да расчитва на славата на истинска мъжественна добродѣтель.

За да може практическата философия да изпълни своята голяма задача, трѣбва прѣди всичко да постанови върховния мораленъ принципъ на правото и доброто. Това постановление е наистина по-важно отъ всичко друго, защото всичкитѣ по-нататъшни опрѣдѣления зависятъ отъ него.

По-гази причина въ първия отдѣлъ на етиката ще размишляваме именно върху тая точка, за да можемъ да туримъ едно здраво *основание* на нашата наука. *)

Нататъкъ ще разправяме на това основание, какъ всичкото дѣйствование на челоуѣка трѣбва да бѣде отпращено къмъ осъществяването на нашия идеалъ, сирѣчь какъ той трѣбва да се стрѣми, да усъвършенствува благощатието на свѣта споредъ силитѣ си. Това ще го развиемъ съ всички подробности въ втория отдѣлъ.

*) „Щеше да е глупаво — казва Д-ръ. Гижицки — ако би да нареждаме съвсѣмъ незначителни нѣща систематически и да расправяме за тѣхъ методически, а при това да оставимъ цѣлия си животъ. всичкото си искание и дѣйствование да се уреждатъ споредъ слѣпото побуждение, минутното расположение или споредъ случайни обстоятелства“ *D-r. von G. Gizycki*: „Главни черти на морала“ стр. 6.)

ОТДѢЛЪ ПЪРВИЙ.

ОСНОВАНИЕ.

§ 1.

Моралнитѣ идеи и принципи.

Всички хора притѣжавать морални идеи. *Добро, лошо, добродѣтель, порокъ, позволено, забранено, право, длъжностъ, отговорностъ, заслуга,* сж думи, които употрѣбяхъ и употрѣбавать образувани, както и необразувани хора въ всичкитѣ врѣмена и на всекъдѣ. Това е единъ езикъ, когото напълно разбира цѣлото челоуѣчество.

Издирванията на философитѣ за сжществото на моралнитѣ идеи сж тоже едно доказателство за тѣхното сжществуване. Защото никоѣ не щѣше да пита, какви сж тѣ, ако би да не знаеше, че сжществувать. Нѣма никоя областъ отъ идеи, отъ които би било по-невъзможно да се освободимъ, отъ колкото е тази. Челоуѣкътъ сжщо така не склонява да абстрахира отъ сжществуване на моралний порядкъ, както не е склоненъ да се съмнява върху свѣта, когото забѣлѣзва чрѣзъ осѣтителнитѣ си органи (или чрѣзъ чувствата).

Прѣдставете си единъ покваренъ челоуѣкъ, който би утвърждавалъ, че моралтъ билъ праздна работа, че въ всичко трѣбвало да се пита само за полезното, че трѣбва просто да се търси удоволствието и да се отбѣгва болката. *)

*) Примѣрътъ расказанъ споредъ *Балмеса*: „*Етика*“ стр. 6.

Нъ този покваренъ чловѣкъ не ще може да бжде развратенъ до такава стѣпень, както той може би да иска, защото той не може да се освободи напълно отъ всичкитѣ морални идеи. Направете единъ опитъ; кажете му, че единъ приятель, комуто е направилъ много добрини, го е прѣдалъ. „Каква неблагодарностъ!“ ще извика той, „каква несправедливостъ!“ Той нѣма да осѣти, че неблагодарността и несправедливостта сж нѣща, които принадлежатъ исклучително на моралната област, която той се мѣчи да отказва.

Отстранете сега собственния му интересъ и го направете като простъ зритель на морални и неморални дѣйствия, тогава ще се яви у него същото противорѣчие.

Расказвайте му, че единъ приятель жъртувалъ свойтъ животъ, за да спаси живота на другъ нѣкой. „Какво хубаво дѣло!“ ще каже на това същия слушатель.—За нѣколко хиляди сѣбѣрни пари или за нѣколко стотини жълтици прѣдаде единъ офицеръ крѣпостта на неприятеля и упропасти чрѣзъ това отечеството си. „Каквъ срамъ, каква подлостъ!“ ще извика същиятъ.

Какво доказва това нѣщо?—Доказва, че моралнитѣ идеи сж дълбоко вкоренени въ нашия духъ, че сж отъ него нераздѣлими, че сж първобитни факти и че сж условия, които сж наложени на нашето естество, и противъ които никакви софизми не могатъ нищо да направятъ.

Ако имаме намѣрението да търсимъ произхождението на моралтъ—казва славнии философъ *Давидъ Юмъ* *)—то можемъ да слѣдуваме единъ много простъ методъ. Ние ще анализираме ония complicationи въ качеството на душата, които съчиняватъ това, каквото наричаме въ обикновенния животъ „личното достоин-

*) *David Hume: Essays moral, political and literary ed. with prelim. dissert. and notes, by T. H. Green and T. H. Grose. 1875.*

ство.“ Ние ще разгледваме веѣко качество на духа, което става причина, да бѣде челоѡѡкътъ уважаванъ и обичанъ, или прѣзиранъ и умразенъ. Ние ще разгледваме ония обичаи, чувствования и наклонности, които ако се приписватъ на нѣ-коя личностъ, съдържатъ било похвала, било укоръ, или могатъ за нейния характеръ да ѡ служатъ като похвала или като срамъ. Въ това отношение всички хора сѡ равно осѣтливи.

Веѣкии езикъ има—както казахме по-горѣ—цѣль редъ думи, които употребява въ добра и въ противоположна смисълъ. Само трѣбва да внимаваме на оная точка, въ която се съгласяватъ похвалнитѣ качества отъ едната страна и укорнитѣ отъ другата, и тогасъ ще намѣримъ основитѣ на етиката, както и ония принципи, отъ които се произвежда въ върховната инстанция веѣко одобряване или неодобряване. Този въпросъ се отнася до факти, а не до отвлечени работи; затова ще можемъ да прилагаме тука способътъ на опитностъ (индуктивенъ методъ), и така да изваждаме общи принципи отъ сравняването на отдѣлнитѣ случаи.

Моралнитѣ чувствования иматъ за цѣль на веѣкъдѣ и веѣкога, да се ограничѣтъ лоши намѣрения и егоистически побуждения, та да се усѣвършенствуватъ и развиватъ благонамѣрени побуждения и ония качества, които се разбиратъ подъ понятието самонадвигване, както: юначество, умѣренностъ и разумностъ. Колкото повече челоѡѡството се развива, колкото по-високо се подига интелигенцията и опитността и колкото по-хубаво се развива

възможността на чловѣка да съчувствува съ другитѣ хора: толкосъ по-голѣмо съгласяване има въ моралнитѣ възрѣнія. Да, дѣйствително между хората въ никое отношение нѣма толкосъ голѣмо съгласяване, както въ отношение на доброто и лошото. Колкото и да сж различни религиознитѣ мнѣния на народитѣ, нѣ при всичко това, какво съгласие има въ отношение на припознаване на ония качества на чловѣческии характеръ, които заслужватъ похвала и на ония, които заслужватъ укоряване.

Спомѣнатия голѣмъ философъ и историкъ *Давидъ Юмъ* е постановилъ, слѣдъ испитваннето на фактически морални прѣдставления въ миналото и настоящето, *всеобщото благо като върховенъ принципъ на морала*. Той доказа, че всичкитѣ качества и дѣйствувания на духа, които намиратъ общо одобряване, сж полѣзни или приятни за самото дѣйствуеще лице или за другитѣ; и обратно, всичкитѣ качества и дѣйствувания на духа, които възбуждатъ общо неодобрение, сж причина за неприятностъ или за нещастие на дѣйствующия или на другитѣ. И въ колкото по-голѣма стѣпень едно качество или едно дѣйствие е имало намѣреннето (тенденция), да принесе щастие или да прѣдпази отъ нещастие, толкосъ ще бжде по-силно одобряването или неодобряването.

Това указва на принципътъ, на когото можтъ дѣйствията или качества да отговарятъ въ различни стѣпени, т. е. (принципътъ) *благо или благощастнето на чловѣчеството*.

Человѣчеството, колкото повече напръдва, толкозъ повече склонява къмъ това да оцѣнява дѣлата и характеритѣ съобразно съ тѣхното отношение къмъ общото человѣческо благощастие.

Слѣдователно, върховния принципъ на идеалния мораль, т. е. на моральтъ, какъвто той трѣбва да бжде и споредъ който трѣбва да се управлява извѣстенъ позитивенъ мораль, е всеобщото благощастие. *Всеобщото благощастие е най-върховния принципъ на дѣйствието.*

§ 2.

Анализиа съ на понятието за доброто и лошото въобще. *)

Понятията, „добро“ и „лошо“ иматъ извънредно широкъ обемъ. Тѣ могатъ да се прилагатъ на нѣщата, на качества, отношенията, какго и на хората, дѣйствианята и учрѣжденията. Тѣ сж най-обширни изражения за оцѣняваннето въобще. Каквото е добро, има извѣстна стойность, каквото има стойность, това е въ това отношение добро. Нѣщо е „добро“ или „нѣщо си има стойность,“ сж почти тождественни или еднозначуци понятия (синоними). И двѣтѣ сж относителни понятия. „Добро“ изразва веѣкога отношение къмъ друго нѣщо, сир. добро за нѣкого или за нѣщо.

*) Споредъ *D-r. G. von Gizycki: „Grundzüge der Moral,“* стр. 13 и др

Така тълкуваше вече Сократъ, че непознава никое добро, което да не е добро за нѣщо или за нѣкого. Израженията „абсолютна стойностъ“ и „абсолютно добро“ сж противорѣчущи, ако съ „абсолютно“ искаме да означимъ „освободено отъ всеко отношение“. Както стойностъ и добро, така сж и „лошо“ и „безъ стойностъ“ относителни понятия.

Сега до какво се отнасятъ тѣзи нѣща, които означаваме съ прилагателното име „добро“ или „лошо“? Ако разгледваме употреблението на тѣзи думи, ще се убѣдимъ скоро, че съдържатъ всекога нѣкое прямо или коевенно (директно или индиректно) отношение къмъ едно съзнание въобще, нъ и къмъ едно чувствующе съзнание, къмъ едно чувствование на радостъ или скърбъ.

Такива нѣща иматъ стойностъ и такива нѣща сж добри, които сж посредствена или непосредствена причина на приятното състояние на съзнанието, или сж посредствена или непосредствена причина на отстранението на неприятнитѣ състояния на съзнанието. Така сжщо казва Локъ: „Нѣщата сж добри или лоши само въ отношение на радостъ или болка“. Добрината или лошавината не сж свойствени на прѣдметитѣ сами по себе си и раздѣлени отъ всеко отношение, но стойността лежи само въ тѣхното отношение къмъ субекта, именно до колкото тѣ причиняватъ радостъ или намаляватъ болка. Тогава не до обекта трѣбва да се обръщаме въ последнята истация. ами до субекта. И споредъ различното распо-

ложение на субекта могатъ същитѣ обекти да бждѣтъ добри или лоши, да станѣтъ добрини или злини. Нека се промѣни състоянието на субекта, и това, което бѣше по-напрѣдъ добро, ще стане лошо.

Примѣри. Единъ ботушъ е добръ, казва нѣкой. Защо? Той отговаря: защото ми прилича; защото не пропуца вода. Що значи, че той ми прилича и той не пропуца вода? Той ми прилича, значи, че не ми прави болка и има хубава форма, което нѣщо не дава да се поврѣжда естетическото чувство. Той не пропуца вода; защо е добро това? Защото ми е неприятно да имамъ мокри крака и защото би могълъ въ слѣдствие на това да се разболежъ. А защо не е добро да е человекъ боленъ? Защото болѣстѣта е причина на неприятни чувствования и защото може да съкрати живота. А защо е добро да живѣешъ, и то дълго врѣме? Защото мислѣта за смъртѣта произвежда неприятни чувствования и защото азъ мислжъ, че въ живота ми ще има още по-големо количество на приятни отъ колкото неприятни състояния на съзнанието.

Естественнитѣ науки си иматъ стойностъ, тѣ сж добри за человекѣството. Защо? Защото испитателя чрѣзъ своето интелектуално (умствено) дѣйствование се осѣща удовлетворенъ и щастливъ, и защото плодетѣ на неговитѣ познания могатъ да ползватъ цѣлото человекѣство, понеже разпространяватъ все повече господствуванieto на человекъка върху естеството, и понеже затварятъ изворитѣ на неприятностѣта и отварятъ нови извори за приятностѣта.

Едно дѣйствие е добро. Защо? Защото ме радва и въдушевява, когато го гледамъ. И още повече, защото това дѣйствие ощастливява онзи человекъ, до когото се отнася, и най-сетнѣ, защото дава хубавъ примѣръ за подражавание, и така може да стане причина за други добри дѣйствия.

Колкото различни сж въобще състоянията на съзнанието, толкова различни сж тоже удо-

влетворенитѣ и болезненитѣ състояния, та толкозъ различни сж, велѣдствие на това, и добринитѣ и злинитѣ. Има добрини и злини въ отношение на органически чувствования, както въ отношение на нашитѣ естетически и интелектуални чувствования. Разбира се, че чрѣзъ това, ако нѣкой прѣдметъ е добръ въ отношение на единъ отъ тѣзи видове състояния, не е исключено да бжде добръ тоже и въ отношение на другитѣ.

§ 3.

Най-вѣрховното добро.

Добро е, както го опрѣдѣлихме, относително понятие, което изразява, че това, което е наречено добро, привожда пряма или косвенна радостъ или прѣдпазва отъ болка.

Радостъ и болка има само въ чувствующи сжщества; значи, това, което привожда радостъ въ чувствующитѣ сжщества, е добро. Едно нѣщо е добро за извѣстенъ индивидуумъ, ако и защото му донася радостъ. Сжщото нѣщо може да бжде за друго едно сжщество лошо, ако и защото не донася за него радостъ. Едно нѣщо може да бжде добро за множество, може да бжде добро за едно цѣло общество, ако и защото донася радостъ за всичкитѣ.

*Кое е най-вѣрховното добро? **) Този въпросъ си поставяхъ мнозина мислители вече въ ста-

*) Споредъ *Fr. Kirchner*, „*Ethik.*“ Лейпцигъ, 1881.

рия вѣкъ. Епикуреїцитѣ^{*)} търсихъ най-вѣрховното добро въ сензуалното (въ тѣлеснитѣ наслаждениа); а Стоицитѣ^{**)} казвахъ, че само разумното е най-вѣрховното добро.

Питагоръ, Сократъ, Платонъ и Аристотель мжчихъ се по различенъ начинъ, да съединятъ разумното съ сензуалното.

Св. Августинъ означи Бога за най-вѣрховното добро, и *Иисусъ Христосъ* каза: „Търсете най-напрѣдъ царство Божие и неговата справедливостъ, а всичко друго ще ви се даде“.

За Християнина е тогава най-вѣрховното добро *царство Божие*, т. е. Божественния порядкъ на нѣщата, който ще се възстанови на свѣта чрѣзъ духътъ на Иисуса Христа.

Безъ да се впускаме въ догматическитѣ форми, можемъ да кажемъ: *Най-вѣрховното добро е въ службата на Бога осветеното и очистителното челоуѣчество.*

Нѣ челоуѣчеството се състои отъ отдѣлни индивидууми. Най-вѣрховното добро за индивидуума е тогава тоже благощастнето. А туй се намира само въ моралното усѣвършенство.

*) *Епикуръ*, грцквй философъ (342—270 пр. Хр.) училъ е въ Атина въ градината си, че благощастнето се намира въ радостнитѣ осѣщания, които се основаватъ въ неповрѣденото отъ ни кои болки състояние на духа. Неговитѣ последователи се наричатъ *Епикуреїци*

**) *Стоицизъмъ* се нарича науката на философа Цено, който е прѣподавалъ въ Атина въ единъ „портикъ“ въ единъ видъ покрита галерия (*стоа*). Неговитѣ последователи *Стоици* считахъ философията като ръководство въ мъдростта на живота и добродѣтелята като най-вѣрховното добро.

Може ли лошия човекъ да се счита щастливъ? Никакъ; вътрѣшността му всекога ще го упрѣкава. Нъ да обръщашъ духътъ и сърдцето къмъ идеалнитѣ кръгове на истинното, хубавото и светото, това дава вътрѣшното щастие. Съ пълно право казва прочутия германскій поетъ *Шиллеръ*: „Волята на човекъка е неговото щастие“. А на друго мѣсто казва същій: „Не търси щастieto въ външния свѣтъ — тамъ го търси глупецътъ; търси го въ вътрѣшността си, защото ти го произвождашъ“. Само съвършенний човекъкъ може да бжде щастливъ.

Добрия човекъкъ е благощастенъ, и въ това благощастие чрѣзъ моралното усъвършенство разпознаваме най-върховното добро. Туи именно е най-върховното добро, защото съединява въ себе си вѣчкитѣ добрини. А усъвършенството на отдѣлния си има за условие усъвършенството на съвокупността. Това е въобще най-върховната цѣль на свѣта. За това всеки отъ насъ е призванъ, да я осмисли въ насъ. Всекой въ своето звание трѣбва да дѣйствува за подобрене морализирането на човѣчеството.

За сравнение ще приведемъ тука още нѣкои изречения на философитѣ.

Улрици *) кзва: „Естественното побуждение търси всекога собственото благощастие. Исполненето на прѣдзначението на човекъка и постигането на благо то му сж едно и сѣщо. Всека заповѣдь, както и да я схва-

*) *Ulrici*: „Богъ и човѣчеството“; кп. I

немъ, все стои въ сношение съ благо то на чело вѣчеството“.

Лоце *) е на мнѣние, че единственното побуждение за всичката практическа бодростъ било стрѣмленieto, да се спечели и задържи удоволствието и да се отбѣгне болката.

На това трѣбва да се възрази, че е твърдѣ опасно, ако би да се постанови обетвенното благощастие като най-вѣрховното добро, тъй като и безъ това егоизмътъ на чело вѣка е доста силенъ.

По тая причина *Кантъ* се бори противъ евдаимонизма — както спомѣнахме въ въведението — и казва: „На принципа на моралността цѣлне да противорѣчи направо, ако би да поставимъ собетвенното благощастие за побудителна причина; още повече, принципътъ на евдаимонизма е равенъ съ смъртта на цѣлния моралъ.“**)

Нъ *Кантъ* счита отъ друга страна благощастнето за слѣдствие на моралността. Съзнанието, че сме свободни при изпълняването на длѣжноститѣ си, ни дава едно трайно вътрѣшно задоволствие, къмъ което би трѣбвало да се стрѣмимъ.

Най-вѣрховното добро е моралността, а необходимото слѣдствие отъ нея е — благощастнето.

Добродѣтелята и благощастнето заедно съчиняватъ най-вѣрховното добро на единъ възможешъ свѣтъ.

Свършиваме съ *Платона*: „Да мислишъ,

*) *Lotze*: Микрокосмосъ II.

**) *Kant*: Съчинения VIII.

каквото е вѣрно, и да чувствуваашъ каквото е хубаво, и да искаашъ каквото е добро: въ това узнава духътъ цѣлѣта на разумния животъ.“

§ 4.

Добро за отдѣлния и добро за обществото.

Най-високото мѣрило за добринитѣ и за злинитѣ на индивидуума е неговото по възможностъ най-голѣмо благощастие; а най-високото мѣрило за добринитѣ и злинитѣ на обществото е по възможностъ най-голѣмото благощастие на всичкитѣ.

Много важно е, да се пази — както обявява *Жоржъ Гротъ*—разликата между двѣтѣ понятия: *добро за индивидуума* и *добро за обществото*. Това сж двѣ понятия, а не едно. Тѣ могатъ да се покриватъ (да сж тождествени) въ повечето случаи, т. е. това, което е дѣйствително добро за индивидуума, може да е обикновено добро и за обществото; нѣ кога се случва това и до кждѣ отива това съгласяване, това не може да се каже отъ напредъ, нѣ трѣбва да се постанови чрѣзъ специално испитване на дадения случай и при извѣстенъ индивидуумъ. Дѣйствително, тази хармония между общественното добро и между индивидуалното добро ще стане въ тази съразмѣрностъ по пълна, до колкото се подобряватъ моралното състояние на чловѣка и общественнитѣ отношения.

Може да стане голѣма бъркотия, ако се смѣсватъ тѣзи двѣ понятия, както го направихъ

мнозина етици. Особенно при старитѣ етици не се намира това различаване. Тѣ разсеж-давахъ все отъ точка зрѣние на индивидуума. Отъ него и отъ неговото най-голѣмо благошастие тѣ излизахъ и отнасяхъ всичко къмъ него. Ако се е извършило едно добро дѣло, едно самопожертвование, това—казвахъ—било едно „добро“ за дѣйствующий; това искахъ да го прѣкаратъ безъ исключение. Велѣдствие на това се явихъ най-голѣми парадокси и противорѣчия, както го виждаме особено у Стоицитѣ, които считахъ, че това, което е дѣйстви-телно благотворно за индивидуума, е—и за об-ществото. Нѣ моралътъ не е дѣло на отдѣленъ индивидуумъ, ами той е (както и правото) дѣло на едно солидарно съединено общество. Мора-лътъ се отнася,—понѣ въ пѣрвъ редъ,—както и правото, до уредбата на отношенията между чловѣкъ къмъ чловѣкъ. Слѣдователно, най-ви-сокото мѣрило на моралътъ, както и на пра-вото, не е по възможности най-голѣмото благо-шастие на този или онзи индивидуумъ, но по възможности най-голѣмото благошастие на об-ществото. Всеобщото благошастие е „етическо-то най-вѣрховно добро“ (*summum bonum*), и то трѣбва да се различава отъ егоистиче-ското най-голѣмо добро. Моралътъ очаква отъ индивидуума, да дѣйствува съобразно съ етиче-ското или моралното „най-вѣрховно добро,“ за което говорихме вече въ прѣдидущата глава.

Отъ казаното слѣдва, какво нѣщо е мо-рално добро въ обективно отношение: *моралното добро е начинътъ на дѣйствование,*

който възвисява благосъстоянието на обществото.

Това различие на *моралното добро* отъ *добро* *въобще*, не се намира достатъчно ясно изразено у старитѣ философи. Тѣ употрѣблявахъ р о д н о т о понятие „добро“ като мислѣхъ само единъ видъ отъ добро, сирѣчь морално добро или право, и велѣствие на това не различавахъ точно *свѣстѣта* отъ „*разумното самолюбие*.“ А въ прочемъ това е ходѣтъ на вѣчното развитие, че се распрѣдѣля нѣкоя въ началото нераздѣлена единица, по-послѣ въ едно множество опрѣдѣления

Въ вѣчки езици се употрѣбляватъ сжицитѣ думи за означение на онова, което има въобще стойность и на онова, което има морална стойность. „Добро“ и „лошо“ може и въ българскій езикъ да се прилагатъ на морално безразличнитѣ (индиферентнитѣ), както и на морално значущитѣ нѣща. На пр. добро врѣме, добро дѣйствие, добръ чловѣкъ; лошо врѣме, лошо дѣйствие, лошъ чловѣкъ; нъ за „лошъ“ въ отношение на сжщества, които иматъ воля, особено за единъ извѣстенъ вчдъ отъ лшавини, за една враждебна воля, която иска да поврѣжда на други хора, имаме тоже думата „*зла*.“

Това, което има повече щастливи слѣдствия, е по-добро; това, което има въ много случаи щастливи слѣдствия, е по-добро, отколкото онова, което има само въ единъ случай щастливо слѣдствие. Отъ туї слѣдва, че това, което е добро за обществото, слѣдователно, доброто въ обективно отношение или моралното добро заслужва да се нарече добро съ осо-

бенно означение. Това, което е добро за обществото, е добро въ безусловна смисълъ. Често пъти, когато говоримъ за доброто и за цѣлното въобще, мислимъ моралното добро, моралната цѣлностъ. Ако моралното оцѣняване не се отнася до едно дѣйствие, или до единъ начинъ на дѣйствуване въ обективна смисълъ, нъ до дѣйствующата личностъ, до едно характерно качество, то се прилага прилагателното добро, въ морална смисълъ, само на такива характерни качества, които по сжществото си да сж въ сила да донесжтъ благощастие за обществото. Добрий или добродѣтелний челоуѣкъ се нарича така, защото той, чрѣзъ своитѣ характерни качества, донася щастие за обществото. Той се познава по своитѣ дѣла (плодове). А лошии се нарича така, защото той, чрѣзъ своитѣ душевни качества, донася нещастия и злини за обществото. „И дѣйствително — както казва Лейбницъ — може единъ единственъ лошъ челоуѣкъ, при извѣстни обстоятелства, въ родѣ на Нерона и Калигула, да направи по-голъми злини, отъ колкото една чума или едно землетрѣсение.“

§ 5.

Общественнийтъ интересъ и индивидуумътъ.

„За развитието на всѣки индивидуумъ нужно е, да го подпомага нѣкое общество, нужно е сношението му съ хората около него, иначе той щѣше да пропадне. Влиянието на съвкупността върху индивидуума, т. е. помощта, която получава една личностъ отъ своя кръгъ, за да постигне цѣльта си, ще наречемъ *взпитание* въ по-широка смисълъ, което е слѣдователно допълнение на развитието.“

Д-ръ Г. А. Лиднеръ.

Да съществуващъ, значи, да се намирашъ въ сношение. Това си нѣма значение само за външното естество на челоуѣка, нѣ и за душата. Ако и да прѣдставлява индивидуумътъ нѣщо съвършено у себе си, той пакъ си има свърски съ други индивидууми. Отдѣлния челоуѣкъ стои постоянно въ взаимно сношение съ другитѣ. Тѣи като индивидуумитѣ си приличатъ, то могатъ дѣйствиата имъ да влияятъ едното върху другото. И така се образува едно общо съдържане на духа (*общественъ духъ*), който може да се сравнява и прѣнася. Този духъ— може да се каже—че живѣе, тѣи като постоянно се „вдѣхва“ отъ него единъ индивидуумъ; той го запазва и усъвършенствува. А отъ друга страна този „общественъ духъ“ получава извѣстна обективностъ, въ която — тѣи да кажемъ—се ражда индивидуумътъ. Този обективенъ духъ даже прѣживѣва индивидуумитѣ: отдѣлнитѣ челоуѣци се появяватъ на свѣтовната сцена и си заминаватъ; люлка и гробъ, раждане и смъртъ—тѣ сеж като едно вѣчно море, гдѣто едната вълна се дига, а другата я срутява. Душевнитѣ творения види се, че образуватъ една голѣма цѣлостъ, която живѣе отъ смъртъта на частитѣ ѝ.

Отдѣлнитѣ културни системи, обичаи, правото, наукитѣ и искуствата получаватъ въ езика и писмото, въ произведенията на техниката трайни състояния; отдѣлния челоуѣкъ ги ерѣщце като обективностъ, която съществуваше прѣди него, която дѣйствува върху него и която ще трае много по-дълго отъ него. Слѣдователно отдѣлния може да се разбере са-

мо, като се земе прѣдъ видъ неговото отношение къмъ историческо-социалниятъ свѣтъ.

Душевното сношение, което се прѣдставява въ обществото, е една цѣлостъ, която постоянно се развива.

Всѣко настояще състояние е слѣдствие на прѣдидущето и условие за послѣдующето. Всѣко състояние на обществото въ едно извѣстно врѣме е само въ относителна смисълъ спокойно, а иначе трѣбва да се мисли като едно състояние движимо отъ шумящата рѣка на историята.

Както се развива обществото като цѣлостъ, така и отдѣлнитѣ културни системи, които си иматъ историческо-социални свѣрски съ него. И културнитѣ системи не се развиватъ чисто самостоятелно, нъ въ зависимостъ една отъ друга. Правото, обичаитѣ, изкуството, езикътъ, науката, господарственния животъ се намиратъ въ взаимно сношение; промѣненята на еднитѣ отъ тѣхъ си иматъ за условие промѣненята да другитѣ.

Индивидуумътъ е—тъй да кажж—съвокупенъ духъ. Образования чловѣкъ схваща съвокупното съдържание на общественния духъ въ себе си. Индивидуумътъ е единъ микрокосмосъ, въ който се отражава макрокосмосъ. Да си образованъ—колкото се касае до интелектуалността—значи да притѣжавашъ „съдържанieto на обществото“; а въ практическото отношение значи, да уреждашъ мишлението и дѣйствието си споредъ общитѣ идеи.

Характерната черта на моралното образование не е чисто индивидуална, но социално етическа. Ние чловѣцитѣ не сме никогажъ просто — чловѣци, но сме всѣкога синове на единъ извѣстенъ народъ. Всѣкой народъ е вжтрѣ въ чловѣчеството самостоятелна първобитна цѣлостъ съ особенъ характеръ. Отдѣлния не може лесно да се отчужди на духа на народа си, понеже получава вече чрѣзъ бащиния езикъ цѣлото съдържание на народността. *)

Свършваме съ мнѣнието на учения народний економистъ *Проф. Лоренцъ Шейнъ*: „Всѣкой отдѣленъ чловѣкъ въ душевния си животъ е ежщеврѣменно резултатъ и дѣйствующий факторъ на образованието. Всѣко образование на отдѣлния, всѣко умствено притѣжане се намира въ срѣдата на голѣмата верига, която съединява цѣлия душевенъ свѣтъ на всичкитѣ хора помежду си. Въ всѣко индивидуално образование се отражава умственото дѣло на съвокупния умственъ свѣтъ така, както се отражава свѣтлината на слънцето въ капка роса. Всѣко индивидуално образование придонася пакъ своята лепта за съвокупното образование, тжй както капка роса се преобразува въ облакъ, а облакътъ става рѣка. — Нищо не е по-великолѣпно, нищо по-живо, нищо по-трогателно, отъ колкото тази дълбока, никогажъ спокойна, и всѣкогажъ себе произваждающа взаимность на умствения животъ на всѣкий отдѣ-

*) *Д-ръ Хогегеръ*. „За индивидуалната и социалната педагогика“ (*Dr. Hohegger: Ueber Individual-und Sozial-Pädagogik.*) *Gotha, 1891* стр. 26.

ленъ и на обществото. Нищо не дава толкозъ сериозна скромностъ на умътъ и толкозъ жива енергия на съзнанието — даже и при най-възвишената уметвенна работа, отъ колкото тази картина, която се развива прѣдъ насъ, като схванемъ това, каквото се нарича образование, като най-важния и най-могущественния процесъ на всеобщата история. Да, дѣйствително — свършва *Лоренцъ Щейнц* — въ своето образование чловѣкътъ принадлежи на чловѣчеството!“

§ 6.

Егоизмътъ не бива да се земе за основа на моралтъ.

„Егоизмътъ, занемарението на съвокупността упропасти Германия. За да може да се появи зората на една нова епоха, трѣбвало е да се подигне едно ново морално възрѣние, споредъ което *отдѣлния се счита като частъ отъ съвокупността*.

Фикте: „Рѣчи до германския народъ“.

„Народната опасностъ събуди политическото съвокупно съзнание, прѣдъ което субективното чувство на романтиката, както и егоистически моралъ на интелектуализма се распрѣснахъ като плѣва“

Вундтъ.

Съезинепието прави силата

Народна девиза.

Ако би нѣкой да иска собственото благочастие да постави за основенъ принципъ, това щѣше да е една голѣма грѣшка, както може да се види вече отъ казаното до сега. *)

*) За по-добро разбиране искаме това да попълнимъ споредъ Д-ръ Гижицки: „За отхвърлянето на егоистическа точка зрѣние въ морала“. (*Ethik*, стр. 30 и сл.)

Подъ моралното се разбира съвокупността на мишленията и дѣйствианията, които получаватъ отъ хората похвала или укоръ, които сж отъ тѣхъ уважавани или прѣзирани; съ една дума, това е съвокупността на ония нѣща, до които се отнасятъ тѣхнитѣ морални чувствования. Правилата и наредбитѣ на морала сжществуватъ вече отъ много хиляди години, именно отъ тогазъ, отъ когато сжществуватъ хората. Новъ инвидиумъ, когато се появи, намира—както обяенихме въ прѣдидущата глава—вече прѣдъ себе си обществена организация; то се, тако рѣчи, ражда въ неж вжтрѣ, както се ражда и вжтрѣ въ политическитѣ закони на страната. А науката етика—както видѣхме въ началото—издирва за тѣзи морални чувствования, една най-висока норма или върховно правило, което е въ състояние, да ги корригира въ отдѣлни случаи и да даде едно рѣшение, ако би да стане стълкновение (коллизия) по между имъ

Ако прѣдирваме моралнитѣ чувствования по тѣхното естество, виждаме, че съчиняватъ отдѣлна група на душевни явления и че се различаватъ отъ чувствованието, нарѣчено самолюбие. *Явленията на нашето морално естество сж съвсемъ различни отъ ония на нашето егоистическо сжщество.* Ний можемъ морално да одобряваме нѣщо на единъ неприятель, което е може би съвсемъ противно на нашия собственъ интересъ; ний можемъ да осѣщаме покаяние, биение на съвѣстьта зарадъ нѣкое дѣйствие, което се вижда да е съобразно

съ нашия личенъ интересъ. А отъ друга страна ако ще издиримъ моралнитѣ чувствования по тѣхното съдържаніе, т. е. вѣотношеніе на прѣдметитѣ, до които се касаятъ, ще видимъ, че тѣ се стрѣмѣтъ къмъ урежданіето отношеніята въ полза на другитѣ, въ полза на обществото. Правдолюбieto и благоволеніето, които се считатъ за най-благородни длѣжности и добродѣтели, иматъ си за цѣль благо на обществото. Слѣдователно, дѣйствителнитѣ морални чувствования сж съвсемъ различни отъ самолюбieto, както по тѣхното сжщество, така и по тѣхното намѣрение и тѣхната посока. Това се е признавало въ венчкитѣ врѣмена отъ общественното мнѣние, което поставя веѣкога моралното дѣйствуване ерѣцу егоистическото.

Аристотель казвалъ—и то навѣрно въ съгласіето съ моралното съзнание на народа си—че признакътъ на благородното е неегоистическото. И по този начинъ се считали веѣкога като *благородни, отлични, веледушни и възвишени само такива дѣйствія, които споредъ мнѣнieto на хората, не сж произлѣзли отъ егоистически мотиви*. Хората вѣрвали, че едно дѣйствително (истинско) добро дѣйствие не може да има никакви егоистически мотиви; и въ тая стѣпень, както мислили, че сжществуватъ такива мотиви, намалявала се моралната заслуга на едно извѣстно поведение. А общеполезнитѣ дѣла, които сж били най-отдалечени отъ егоизма, дѣла

на самопожъртуването, както тия на *Регула**) или на *Арнолдъ Винкелрида****) сж получили най-високо удивление.

Волята се явява чрѣзъ дѣла или дѣйстви-вания. Всичкитѣ явления на волята произлизатъ отъ чувствованията, отъ радостни или печални състояния на съзнанието, биле тѣ на висока или на ниска стѣпень. Радостни или приятни чувствования сж привлекателни и явява се у насъ стрѣмленieto да продължаватъ у насъ; а печални, неприятни или болестни чувствования възбуждатъ противното. Ако дѣйствуватъ сжщеврѣменно различни чувствования, то волята се опрѣдѣля чрѣзъ онова чувство, което е въ този моментъ най-приятното или най-малко неприятно. *Това е естественнiй законъ на всичкото искание.* Значи, прѣдставлението или забѣлѣзването, съединени съ релативно най-малката неприятностъ, опрѣдѣлятъ акта на волята. Това е законъ, който нѣма изключение.

*) *Регула*, римскiй консулъ въ г. 257 пр. Хр. прѣзъ врѣмето на Пуническата война. Въ едно голѣмо сражение заробенъ (255 г.), билъ испратенъ отъ страна на Картагенянитѣ въ Римъ. За да иска отъ тѣхното име, да се склучи миръ и да се освободжѣтъ плененитѣ Картагеняне; условieto било, ако би да издѣйствува отъ Сената това, то и той ще бѣде пуенжтъ на свобода. Въ противенъ случай ще се завърне самъ въ робството. Той обаче убѣждаваше съгражданитѣ въ Римъ, да не склучатъ сега миръ, понеже: не ще да е удобно за тѣхъ, а е удобно само за Картагенянитѣ. Слѣдъ като испълни искрено този дългъ къмъ отечеството си, устоя си на думата, дадена на неприятелитѣ, и се завърна въ Картаго — въ робството, гдѣто билъ грозно мѣченъ за тази патриотическа постѣпка.

**) *Арнолдъ Шрутц фонъ Винкелридъ* Швейцарець, помогна, споредъ казването, на 9 Юлий 1386 чрѣзъ юначеското си самопожъртувание, да спечелятъ съотечественицитѣ му една побѣда надъ Австрийцитѣ при Семпахъ, както това се расказва по-долу подробно.

Примѣри: Мнозина диваци теглихъ мъки отъ всекакъвъ видъ, безъ да склонятъ къмъ едно дѣйствование, на което искахъ другитѣ да ги накаратъ. Нъ фактътъ при това бѣше, че прѣдставлението, да се покажътъ страховливи (плашливи) и да се изложътъ на срамъ, бѣше у тѣхъ съединено съ по-висока степенъ на неприятностъ, отколкото настоящата тѣлесна болка. А прѣдставлението, да дѣйствуватъ славно, бѣше имъ по-приятно, отъ колкото прѣдставлението, да се освободятъ отъ тѣлесни болки. Тоже и моралното дѣйствование въ собствена смисель не прави никакъ исключение отъ общия законъ на волята. Швейцарецътъ Арнолдъ Винкелридъ, чрѣзъ самопожертвуванieto си, даде възможностъ да побѣдятъ Швейцарцитѣ при Семпахъ (1386). Той, съ думитѣ: „Побратими, искамъ да ви пробияхъ пиктъ, погрижете се за жената и дѣцата ми“, хванъ съ силнитѣ си ржцѣ нѣколко насрѣща стоящи неприятелски кония и си ги забодe въ гърдитѣ. И тогава дѣйствително се проби единъ пиктъ, сирѣчь стана една празднота въ неприятелскитѣ редове, въ която се спустнахъ побратимитѣ му.— Въ тоя моментъ, когато Арнолдъ извърши своето славно дѣло, бѣше му прѣдставлението, да се жъртвува, та да спаси отечеството, много по-приятно и по-мило, отъ колкото прѣдставлението, да се спаси самъ. И така прѣдставлението за смъртъта, въ полза на отечеството му, прѣмахна въ него всекакъвъ страхъ. Прѣдставлението, да не извърши това дѣйствие, било би за него въ онзи моментъ много по-страшно. Ако да не бѣше така, ако да му не бѣше мисельта да „пробие пиктъ за свободата“ по-мила, отъ колкото мисельта да продължава животътъ си; ако да му бѣше прѣдставлението за смъртъта по-страшно, отъ колкото противното: тогазъ Арнолдъ Винкелридъ не щѣше да извърши онова голѣмо дѣло, а той щѣше да бѣде другъ чловѣкъ, нъ не—*Арнолдъ Винкелридъ.*

Обстоятелството, което различава моралния чловѣкъ отъ неморалния, е това, че

въ моралния чловѣкъ възбуждатъ прѣдставленията на длѣжността, на правото, на доброто, на благородното, на голѣмото силно чувство, и то неприятно при мисълта, да имъ противодѣйствуващъ; а чувство радостно при мисълта, да дѣйствуващъ съобразно съ тѣхъ: тѣ сж такива силни чувствования, щото тѣхното влияние е по-голѣмо отъ влиянието на другитѣ чувствования. А у неморалния човѣкъ не можтъ онѣзи прѣдставления да възбуждатъ никакви или съвѣмъ слаби чувствования; така щото тѣхното влияние не може достаточено да противостои на влиянието на другитѣ чувствования. Ако сега моралний, както и неморалний чловѣкъ, се е управлявалъ при своитѣ дѣйствования споредъ чувствованията, то това не ще рече, че се доближаватъ единъ до другъ. Никакъ; тѣ си стожтъ далечъ единъ отъ другъ; защото иначе би могло тоже да се каже, че понеже моралний, както и неморалний чловѣкъ искатъ чрѣзъ собствената воля и дѣйствуватъ чрѣзъ собственитѣ ржцѣ, сетнѣ, че иматъ и двамата петъ тѣхъ чувства, иматъ си чувствованията и разумтъ, значи, че и двамата сж чловѣци, то и двамата си стожтъ близу. —

Въ много случаи хората дѣйствуватъ безинтересно т. е. безъ да гледатъ на собственото послѣдуемо щастие. Мисълта за собственния интересъ, собствената полза, собственото добро, и за самага себе не се намира никакъ въ съзнанието при безбройни актове на искание и дѣйствование.

„Да си прѣдставимъ единъ добръ человекъ — казва Хъчсонъ (*Hutcheson*)—комуто да каже Божество-то, че скоро ще умрѣ, нъ че може въ момента на своята смърть да избере: иска ли да бѣдѣтъ неговитѣ приятели, неговитѣ дѣца, неговото отечество за въ бѣдѣще щастливи, или несчастни; значи въ бѣдѣще, когато той не ще осѣща вече нито радость, нито болки зарадъ тѣхното състояние. Питамаъ ви: ще ли да бѣде человекътъ въ този случай по-равнодушенъ относительно тѣхното състояние, отъ колкото по-напрѣдъ въ другъ единъ периодъ на живота си, ако и да нѣма отъ това за нищо да се надѣва и за нищо да се плаши? — Общото мнѣние е, че хората слѣдъ смъртъта си, нищо не узнаватъ за това, каквото се случва на онѣзи, които ги прѣживѣхтъ. Отъ какво сега произлиза, че добрий человекъ при приближаванieto на смъртъта не загубва венчката симпатия за фамилията си, за приятелитѣ си, за отечеството си? — Тази симпатия на умирающитѣ, тази тѣхна грижа за благо на любимитѣ имъ същества, които ще ги прѣживѣхтъ, е една рѣшителна инстанция въ доказателството, че егоистическата система не може да си има мѣсто въ морала.“

Въобще съществува на *правата любовь* съчинява това обстоятелство, да желаемъ непосредственно доброто на другитѣ, безъ да гледаме на своето собствено добро. Който обаче отрича тази способность на человекъ, той именно съ това (даже и безъ да знае) отказва, че съществува *правата любовь*. При истинското благоволение не се гледа на собственния интересъ. Ний нѣма да кажемъ, че има благоволение къмъ другитѣ онзи, който прави на тѣхъ нѣщо полезно, а го прави само въ собственния си интересъ.

Може ли да се каже за Дездемона въ *Шекспировия* „*Отело*“, че дѣйствува егоистически, кога-

то тя — даже и умирающа — иска да запази чисто името на мъжа си, който ѝ уморилъ. — „Кой извърши това дѣло?“ пита Емилиа. — «*Никой; азъ сама*», отговаря Десдемона.

Ако нѣкой избави нѣкого отъ смъртна опасность, трѣбва ли той да мисли всекога за себе си и за своята собствена полза? — „Добръ и честенъ чловѣкъ“, казва *Шиллеръ* въ Вилхелмъ Теллъ, „мисли за себе си най-подирѣ“; т. е. той е способенъ да извърши дѣла, които иматъ за цѣль само доброто на другитѣ, даже може живота си да пожъртвува при изпълнението на своитѣ длѣжности, безъ да се надѣва за нѣкоя облага за себе си при това дѣло. Разбира се, че го каратъ къмъ това дѣйствиe чувствованиято и побуждението, както къмъ всеко едно дѣло, понеже той самичкъ е онзи, който трѣбва да иска и да дѣйствува; нѣ обектътъ на побужденията не е собственото, ами чуждото добро. А егониетически чловѣкъ е — тѣй да кажемъ — самъ свой субектъ и обектъ.

Егониетически моралъ не може никога да се вземе за общественно дѣло. той не може да се вземе за основа на социалния животъ. Като основа на морала, който е общо дѣло на чловѣчеството, може да се счита само такава нѣщо, което е *общо на мнозина*, а не нѣщо, което се касае до всекой единъ отдѣлно и лично. Съ една дума, за основа на морала трѣбва да се счита само съвокупния интересъ на всичкитѣ, а не частния интересъ на отдѣлнитѣ.

Основната длѣжностъ на чловѣка къмъ себе си е любовь самага себе; а общата форма за извършването на тая длѣжностъ е хармоническото развитие на своитѣ способности, както прилича на едно разумно и свободно същество. Следователно, любовьта на едно сътворение къмъ себе си принадле-

жи къмъ общия порядъкъ въ всемира, и е законъ за всичкитѣ разумни и свободни същества. Самолюбието е толкозъ сходно съ естеството на нѣщата, и е толкозъ дълбоко вкоренено въ нашия духъ, щото не бѣше даже нужно да се изражава, като заповѣдь. А това, отъ което трѣбва да се назимъ, е злоупотрѣблението на тая любовъ; нѣ тя да линсва напълно въ единъ индивидуумъ, това е невъзможно. При това можемъ да си припомнимъ, че въ евангелието се казва: *«първата и най-важната заповѣдь е, да обичашъ Бога; а втората равна на нея, да обичашъ ближния си, както самага себе»*. Значи послѣдната—любовъ самага себе—се взима за норма и правило при любовта до ближния, която трѣбва да съществува въ такъвъ размѣръ, както и самолюбието. Отъ това произлиза, че ако става дума за самолюбие като за една грѣшка, то се разбира злоупотрѣблението на тая любовъ, което за жалость се срѣща твърдѣ често.

Стрѣмлението къмъ благощастие съдържа вече въ себе си самолюбието. И тѣй като не можемъ да се отървемъ отъ това стрѣмление, то става явно, че самолюбието е за насъ една необходимостъ. Стрѣмлението къмъ благощастие е необходимъ фактъ; а начинътъ, какъ да се удовлетвори това стрѣмление, това влиза въ областта на заповѣдитѣ. Тукъ имаме примѣръ, какъ моралното е съединено съ ползата. Самолюбието е морално и същевременно полезно, и не само полезно, нѣ и нужно, за да достигне разумното и свободното същество цѣльта на своето опрѣдѣление. А самолюбието не може да бѣде послѣдната цѣль на челоуѣка. Това самолюбие, тѣй както си е, безъ приложение и употрѣбление, не щѣше да му донесе благощастие, къмъ което се стрѣми. Нѣ любовта къмъ себе си трѣбва да е единъ видъ побуждение, което кара челоуѣка къмъ усъвършенствуванието и благощастие, а не неговата послѣдняя цѣль. При прилаганието на това побуждение челоуѣкъ трѣбва да се грижи за да не влѣзе въ стѣлковение съ своята цѣль. А за това се изисква, да

не земе за правило на своето поведение удовлетворението на всичките отдѣлни желания; нѣ да ги наблюдава въ тѣхното взаимно сношение и да отдаде на всеко отдѣлно само онова мѣсто и онази часть, която му принадлежи, та да не се разбърба хармонията на неговитѣ лични способности, а напротивъ да се запази и подобри. *)

Дѣйствително, самолюбието не е единственъ господствующъ мотивъ на чловѣческия духъ; нѣ успоредно съ него се явяватъ тоже и други мотиви, които се стрѣмжтъ къмъ други посоки, които често надвиватъ егоистическия мотивъ. Слѣдователно, проповѣдникътъ на морала ще апелира на общото благоволение и на моралнитѣ чувствавания; той ще гледа, да доведе въ съгласие моралнитѣ чувствавания съ побужденията на едно обширно благоволение, и най-сетнѣ ще ги слѣе въ едно; той ще се старае чрѣзъ различни педагогически срѣдства да развива и унапрѣдва *всеобщото благоволение и моралнитѣ побуждения въ младото поколѣние.*

И така етиката не се обръща до самолюбието, нѣ до моралнитѣ побуждения на чловѣка. Тя учи чловѣка, кои дѣла сж справѣдливи, кои несправѣдливи, като прѣдполага, че у него има добрата воля, да върши справѣдливото. Собственний интересъ трѣбва, споредъ етиката, само до тамъ да се взема прѣдъ видъ, до колкото е справѣдливо, т. е. до колкото отговаря на интереса на обществото. Точка зрѣние на етиката е постоянно тая на обществото.

*) Виджъ: *Balmes: Ethik*, стр. 51, 52.

Дали ще се управлява индивидуумът споредъ нейнитѣ показания, това е другъ въпросъ; това ще зависи отъ туй, до каква стѣпень сж развити неговитѣ морални и благоволни побуждения. А етиката да образува такива мотиви тамъ, гдѣто нѣма никакви, това е за неж невъзможно нѣщо; тя не може да прави чудеса. На егониетическия, но при това разбранъ чловѣкъ, тя ще може само до тамъ да прави впечатление, до колкото тя доказва хармонията между общъ и частенъ интересъ, или по-хубаво казано, между интереса и длъжността. А фактъ е, че напълно егониетически чловѣкъ не сжществува; нѣ че сжществуваатъ само такива, които доближаватъ въ по-голѣмъ или въ по-малкъ размѣръ до чистия типъ на самолюбието.

Слѣдователно, моралътъ не се обръща до самолюбието на отдѣлнитѣ, нѣ до тѣхнитѣ *морални чувствавания* (въ по-широка смисълъ), т. е. до тѣхната *свѣсть* и до тѣхното *благоволение*, схванати заедно. Тѣй сжщо не се обръща до този или до онзи индивидуумъ въ частностъ, ами до всичкитѣ членове на обществото.

Мислимъ, че всичко казано до сега и разбрано добрѣ може напълно да оправдае убѣждението, че трѣбва да се счита като върховенъ принципъ на морала *всеобщото благощастие*.

ОТДѢЛЪ ВТОРИ.

РАЗВИТИЕ.

§ 7.

Понятие за длъжносттата.

Ако би искалъ нѣкой да постави личното си благощастие за основенъ принципъ на морала, това щѣше да е—както доказахме въ прѣдидущия отдѣлъ—сѣвсѣмъ погрѣшно. Сѣществото, което дѣйствува не само споредъ побуждение, нъ и съ свобода, трѣбва да има и едно правило, което да опрѣдѣля отношението му къмъ себе си. Неодушевенитѣ сѣщества се усѣвършенетвуватъ, като се подчиняватъ подъ необходимитѣ закони; тѣ сѣ повече страдателни (пасивни). А человекъ, които има разумъ и свободна воля, може да стане господарь на своитѣ побуждения и може да имъ даде различни посоки. За това е нужно, да му се прѣдпишатъ условия за неговото развитие и усѣвършенетвувание, като му се дадатъ извѣстни правила, които регулиратъ неговото поведение. Тѣзи правила ще учимъ по-послѣ подъ названието „длъжности къмъ себе си.“ А за да се осѣществѣтъ тия длъжности, не щѣше да е нужно да има около него хора (общество). Даже и человекъ самичкъ за себе щѣше да има длъжности къмъ себе си. Ако би да живѣе нѣкой человекъ сѣвсѣмъ осамотено на нѣкой заустѣлъ островъ, безъ надежда, че ще може нѣкога да се върне въ обществото, то ни той не щѣше да е освободенъ отъ законитѣ на морала.*) — Нъ по-

*) Вижьдъ *Балмесъ*: „Длъжности къмъ себе си“ (Гл. XV стр. 45 въ цитираната книга.)

неже чловѣкъ се намира все въ обществото, то за него първъ и главенъ въпросъ е: какви длъжности имамъ къмъ обществото?

Заблѣжка. При разгледването на длъжноститѣ и добродѣтелитѣ прѣпочитахъ да вмѣстѣхъ въпроси (въ видъ на катехизисъ) по тройни причини: 1) да се разпрѣдѣлѣтъ по-дългитѣ глави на части и да станѣтъ така по-прѣгледни; 2) да може книгата да стане по-популярна и да намѣри не само читатели, нъ и дѣйци, които да се управляватъ споредъ нежъ, и тѣ да намиратъ по-лесно съответствующий отговоръ въ дадени обстоятелства; 3) етиката ще да послужи и като учебникъ, а чрезъ въпроси и отговори се улеснява сношението между учителя и ученика.

*Кой идеалъ трѣбва да ръководи чловѣка въ дѣйствиата му? *)*

Чловѣкъ трѣбва да се стрѣми да осъществви, до колкото е възможно, този идеалъ: *да уголѣмява щастието на свѣта, споредъ силитѣ си и да намалява бѣдата.* Това е върховното правило и се отнася до цѣлото същество на чловѣка; то трѣбва да бѣде върховенъ принципъ при всичкитѣ му дѣйствиванія, при всичкитѣ му искания, желанія и мишленія. Всичкитѣ частни правила, които слѣдватъ отъ това върховно и всеобщо правило и чрезъ наблюдението на които се образува, по възможности, най-голѣмото щастие на чловѣчеството, трѣбва да се прѣпоръчватъ енергично отъ страна на моралното явно мнѣние.

Какво влияние има моралното явно мнѣние?

Явното мнѣние изпълнява такъва важна задача, както и гражданскитѣ закони; тѣй ка-

*) При по-голѣмата частъ отъ тия отговори се ръководихме споредъ *Гигиени*: „Основи на морала“, стр. 48 и пр.

то одобряние, похвала, прославяване подбуждатъ и подигатъ челоуѣка, когато напротивъ укоръ и осжждане го заплашватъ и му противодѣйствуватъ. Моралното явно мнѣние трѣбва да влияе само върху това, каквото да води подиръ себе си уголѣмявание или намалявание на челоуѣческото щастие.

Кои обстоятелства трѣбва да се зематъ прѣдъ видъ, прѣди да се опрѣдѣли понятието на длъжността?

„Тѣй като длъжността е обвързване за едно опрѣдѣлено дѣйствие или опущение, то тя прѣдполага единъ субектъ, който поставя нѣкаквъ законъ, послѣ другъ субектъ, който е обвързанъ да го изпълнява, и най-сетнѣ взаимно отношение на двамата, велѣдствие на което първиѣ може да заповѣдва, а другиѣ трѣбва да слуша. Само ако сж изпълнени тѣзи три условия, то може да стане дума за моралното задължение. Субектътъ, който е задълженъ, е моралната личностъ на отдѣлния; а моралното лице, което има право да дава закони, е съвокупното челоуѣчество, и удостовѣрението (легитимацията) му е опитността, че моралното е сжщеврѣменно полезно, както за отдѣлния, така и за цѣлото общество. *) — Венчикитѣ истински морални закони иматъ свое основание, и въобще всеко нѣщо, което се поставя като морално прѣдписане, трѣбва да бжде основано чрѣзъ доказателството, какви слѣдствия има надлежното дѣйствие за общото челоуѣческо добро; защото това по-

*) Kirchner : *Ethik*, стр. 207.

слѣдното е обща рационална основа за всичките опрѣдѣления на идеалния моралъ.

Кое основание има нашия мораленъ принципъ?

Тѣй като съществува на всѣко нѣщо е дѣятелността, то най-общата заповѣдь гласи: *„Дѣйствувай свободно, дѣйствувай разумно!“* Всѣко нѣщо е само средство за осъществяване на всеобщата цѣль. За това унапрѣвдай по всѣкий начинъ благощатието на съвокупността! Отъ това слѣдва отъ една страна: *усъвършенствувай самъ себе!* отъ друга страна — понеже личното усъвършенствувание е невъзможно безъ други хора — трѣбва да унапрѣдвашъ *усъвършенствуванието на човѣчеството*. Това може и да се искаже по кратко така: *запазвай самъ себе и служи на другитѣ*, до колкото чрѣзь това може да се осъществи всеобщата цѣль. Цѣльта на такова дѣйствување е *най-високото добро*, наречете го „свѣршенство“, „хуманность“ или „царство Божие на свѣта“. Побуждението къмъ това е *благощатието*, което удовлетворява вроденото ни стрѣмление къмъ радостъ. А причината на упозканието е вникванието въ обективната *необходимостъ*, споредъ която ние живѣемъ — добръ или злъ — само въ съвокупността и за съвокупността. Нѣ тѣзи три точки зрѣния се впадатъ при нашия мораленъ принципъ въ едно; защото най-високото добро, т. е. морализиранието на човѣчеството, се състои въ една за човѣка дѣйствително достойна, сирѣчь разумна дѣятел-

ностъ; тя обаче е същеврѣменно и най-високото благощастие на чловѣчеството, а може да се постигне само чрѣзъ сериозна работа. — За това нашия принципъ би могълъ да гласи и така: послѣдвай естеството; защото дѣятелността е същество на всичкитѣ същества. *)

Що се нарича въ етиката длъжностъ?

Всичкитѣ дѣйствия, които съобразни съ върховния мораленъ принципъ **) и подпомагатъ осъществлението на етическото най-върховно добро, се наричатъ въ етиката — а не и въ обикновенния животъ — длъжности. И науката за длъжноститѣ въ тази смисълъ обема цѣлата област на морално справедливи и добри дѣйствия. ***)

Какъ се взима думата длъжностъ въ обикновенния животъ?

Въ обикновенния животъ се взима тая дума въ по-тѣсна смисълъ, т. е. за длъжности се считатъ само такива дѣйствия, чрѣзъ опущението на които поврѣждаме правата на другитѣ и заслужваме наказание или укоряване. Правилата на длъжността, въ тая тѣсна смисълъ на думата, съ такива, които трѣбва да се наблюдаватъ, поне въ главни чѣрти, за да може обществото да съществува. Тѣ показватъ само въ общи чѣрти, какъ

*) Сравни *Kirchner: Ethik*; стр. 218.

**) *Summum bonum*.

***) Виджъ *Dr. Gizycki: „Основитѣ на морала“*, стр. 49 и сл.

трѣбва да се владѣемъ. Тѣ опрѣдѣлятъ, тѣй да кажж, най-малкото отъ това, което се изиеква за общото добро. Напротивъ, оння дѣйствія, които не се считатъ за задължителни до тамъ, щото тѣхното опущение би могло да заслужи укоръ или наказание, нъ гдѣто е оставено извѣршванието имъ на свободната воля на чело-вѣка, за което той заслужва удивление и похвала, тѣзи се наричатъ „добродѣтелни“ или „заслужни“. Дѣйствіята на справедливостъта сж „длъжности“, и за тѣхъ имаме само хладно одобряване; а дѣйствіята на великодушие и на благородно чувствовање сж „добродѣтелни“ и заслужватъ почитание и удивление. Нъ ще разберемъ, че границата между „длъжността“ и „добродѣтелята“ въ обикновенний животъ не е точно опрѣдѣлена; защото извѣршванието на строгата длъжностъ при дадени обстоятелства, може да бжде толкозъ мъчно, щото се вижда като добродѣтель и заслуга. Така сжцо, едно общество, което се намира на по-висока стѣпень на културата, може да счита такава нѣщо за длъжностъ, което би се считало на една по-нисека стѣпень за заслуга. — Ако би това, което е строга длъжностъ, да дойде въ стѣлкновение съ туй, което е надъ неж, то трѣбва да се извѣрши веѣкога строгата длъжностъ; защото това, което се касае до запазванието на челоѣческото общество, е много по-важно отъ веичкитѣ други нѣща. Длъжноститѣ сж безусловни изиеквания отъ индивидуума: тѣ прѣдставляватъ едно обвѣрзване на волята, тѣй като извѣстни дѣйствія не

сж прѣдоставени на добрата воля на чловѣка, нѣ се изискватъ просто отъ него.

Отъ какво произлизатъ моралнитѣ изискванія?

Тѣзи изискванія индивидуумътъ признава за основни. Моралното трѣбваніе не става чрѣзъ самата сила, нѣ чрѣзъ свободно признаване отъ страна на самата личностъ; моралното принужденіе се намира вжтрѣ въ мене. Разбира се, че се е развило понятието на длѣжностъ подѣ влиянието на външни авторитети; нѣ една сила става авторитетътъ само, ако се признае надвивающата ѣ моцъ, — по-високата ѣ мждростъ или добрина; а самата сила може да произведе страхъ, нѣ никога уваженіе и почитаніе.

Що е регулирана взаимностъ?

Каквото счита индивидуумътъ за своя длѣжностъ, каквото мисли, че е справедливо да искатъ другитѣ отъ него, това го счита то же за длѣжностъ отъ страна на веѣки другъ, който се намира подѣ еднакви обстоителства; той—съ други думи—счита, че си е въ правото, да нека отъ другитѣ да правѣтъ ежщото, което той счита за своя длѣжностъ, все равно дали то отговаря на тѣхнитѣ наклонности или не. Именно, отъ една страна чловѣкъ, като индивидуумъ, трѣбва да се подчинява на заповѣдитѣ, които обществото поставя; а отъ друга страна той е членъ на обществото, и той като такъвъ самичкъ то же разеждава и изисква нѣщо отъ обществото.

Слѣдователно, моралното изискване е единъ законъ, когото индивидуумътъ признава задължителенъ за себе си и комуто той се подчинява; а сжщеврѣменно възлага индивидуумътъ, като членъ на обществото, което бди върху моралното изпълняване на законитѣ, това задължение тоже на всички други, които сж подъ сжщитѣ условия. Законътъ, на когото се подчинява отдѣлний, е законъ, който е даденъ тоже отъ него самаго; тѣй като при моралното законодателство участвува всѣки членъ на обществото. Това отношение въ морала може да се нарече регулирана взаимность.

Какъ се отнася отдѣлнийтъ къмъ челоувѣчеството?

Всѣкий челоувѣкъ, наистина, е свой автономенъ законодатель, до колкото разумътъ му изисква това, което е разумно. Нъ тѣй като отдѣлнийтъ е всѣкога синъ на своето врѣме, на своя народъ, *) на цѣлото общество, то собствения му разумъ черпи най-дълбокитѣ познания не отъ самъ себе, нъ отъ обществото. Разумътъ изисква всѣкога, въ противоположность на побужденията, общото и необходимото. Всѣкий челоувѣкъ е дѣятеленъ въ двойна смисълъ: веднажъ като морална личность (индивидуумъ), и послѣ като прѣдставителъ на съвокупната (обществена) моралность (или прѣд-

*) Goethe: „Всѣки голѣмъ челоувѣкъ е синъ на народа си.“

ставителъ на народа). Като индивидуумъ той дѣйствува активно и мъжеки, а като родно ещество дѣйствува повече пасивно и женски. Двата кръга на дѣйствиата не се покриватъ веѣкога; за това става ужъ *стълкновение* (*коллизия*) на длъжности, което обаче исчезва, щомъ се разбержтъ добрѣ обстоятелствата.

§ 8.

Понягье за добродѣтеля.

Що е добродѣтель?

Както *длъжности* въ по-широка смисълъ на думата сж ония отдѣлни дѣйствиа или начини на дѣйствиа, които сж съобразни съ върховния мораленъ принципъ, така *добродѣтели* сж качествата на челоѡѡка, които го правжтъ способенъ, да дѣйствува съобразно съ върховния мораленъ принципъ. Слѣдователно, „добродѣтель“ въ тая смисълъ, се отнася къмъ „длъжность“, както трайното настроение на духа къмъ отдѣлното дѣйствие. Ония моменти на нашия животъ, които сж съобразни съ моралнитѣ закони, се наричатъ добродѣтелни. Да си добродѣтеленъ, значи, да си силенъ въ морално отношение. Добродѣтеля е една благодѣтелна сила; такъѡа добродѣтель, която би била неплодна и безъ добротворни дѣйствиа, която да нѣмаше сила да върши добро, не щѣше да заслужи названието добродѣтель. *) Това е сжщо, както казва Сократъ за до-

*) Добродѣтель значи „добро дѣйствование, струвание добро.“

брото: че не познава никое добро, което да не е добро за нѣщо.

Каква важна роль играе волята при добродѣтелитѣ?

Волята е психически принципъ на дѣйствието; слѣдователно, добродѣтелитѣ сж качества на волята. Умственнитѣ дарби могатъ да се употрѣбляватъ за щастие на чловѣчеството, както и за нещастieto му, съобразно съ това, дали се употрѣбляватъ отъ добра или зла воля. Дѣто сж дѣйствующитѣ побуждения на волята лоши, тамъ разумътъ изнамѣрва именно за лoшевинитѣ най-цѣлесъобразни срѣдства. Има примѣри, гдѣто се съсрѣдоточава цѣлото остроумие на чловѣка нарочно къмъ тая цѣль, за да дѣйствува толкозъ по-упропастително. Само тогазъ, когато волята и характерътъ на чловѣка сж добри, ще станжтъ прѣимуществата на духа му изворъ на блаженство.

Каква дефиниция може да се даде за добродѣтеля?

Добродѣтель е добрата воля, или добродѣтель е онова състояниие на волята, което е съобразно съ общото благощастие. Може и да се каже добродѣтелята е морално качество или настроение на субекта, споредъ неговата воля и дѣйствование. Св. Августинъ ж опрѣдѣля така: „Добродѣтель е онова качество на духа, споредъ което можемъ да водимъ добъръ животъ.“

Какъвъ е идеалътъ на добродѣтелята?

Идеалътъ на усъвършенствуваната добродѣтель щѣше да се постигне тогазъ, ако би да сж всичкитѣ качества на единъ человекъ, безъ исключение, съобразни съ общото блаженство и да се стрѣмжтъ къмъ постиганнето му. Разбира се, всеки человекъ остава малко много надирѣ отъ тозъ идеалъ, нъ всекой би трѣбвало да се стрѣми, споредъ силитѣ си, за да се доближи до него.

Що е порокъ?

Както добродѣтелята има за цѣль доброто, така порокътъ има за цѣль лошото. На порочния липева побуждение къмъ дѣйствование, което да го доведе непосредственно къмъ доброто и да го прѣдпази отъ злото; или пъкъ той притѣжава такива побуждения, които го каратъ непосредственно къмъ лошото, или прямо срѣщу доброто. Както се състои ежществото на добродѣтелята въ това, че тя става блаженственна сила на волята и изворъ на щастнето, така ежществото на порока се състои въ това, че той става упропастяюща сила и изворъ на нещастия. Напълно пороченъ щѣше да е онзи человекъ, у когото да сж посочени всичкитѣ качества къмъ лошото и отпавени срѣщу доброто. Нъ, слава Богу, хората, както тѣ сж, можтъ да отговарятъ на това понятие още по-малко, отъ колкото на онова идеално понятие на усъвършенствувана добродѣтель. А у всички человекъ се намира

при лошата страна и добра и при добрата—лоша; тогава надвиването на еднитѣ или другитѣ качества опрѣдѣля общата стойностъ или безстойностъ на лицето. Колкото по-много добритѣ качества надвиватъ надъ лошитѣ, толкозъ е по-голъма стойността на лицето, и обратно.

Защо добродѣтелята е отлично качество на волята.

Добродѣтелята е най-високото и най-отличното качество на чловѣческата воля. И въ това се намира още едно особено опрѣдѣление: добродѣтелно се нарича именно онова състояние на духа и на волята, което се въздига надъ обикновенното и което е прѣдпочтително прѣдъ обикновенното и простото. Добродѣтелиния се отличава отъ множество други хора чрѣзъ добринитѣ си; той ги надвива въ това отношение. А порочния пада низко подъ общата уровеньъ; той е по-лошъ отъ колкото много други.

Въ това отношение добродѣль и порокъ сѣ относителни понятия, както на пр. духовитостъ и глупостъ. Нъ на всекъдѣ има една абсолютна основа за оцѣняване; само това надвиване еднитѣ надъ другитѣ е относително обстоятелство; а качеството на лицето, вслѣдствие на което то въобще се характеризира като добро, сир. обстоятелството, да бѣде едно лице траснѣ изворъ на общи благотворни дѣла, не е нѣщо относително въ тая смисель.

Колко видове добродѣтель имаме?

Въпросътъ, дали има само една добродѣтель, или дали ще можемъ да говоримъ за нежъ въ

множественно число, считахъ старитѣ философи за много важенъ. Нѣ той пакъ не е никакъ по-важенъ, отъ колкото въпросътъ, дали има една боя или повече. Защото добродѣтель е най-напрѣдъ родово понятие и въ това отношение е единица. Това понятие съдържа едно съединение на извѣстни признаци, чрѣзъ които се различава отъ другитѣ родови понятия; така е и боя родово понятие, което се различава чрѣзъ своитѣ признаци отъ всичкитѣ други. Нѣ единъ родъ обема видове, и както има различни бои, така има и различни добродѣтели. Всека отдѣлна добродѣтель съдържа, като такава, всичкитѣ признаци на рода; къмъ тѣзи общи признаци се присъединяватъ още собственитѣ ѝ частни опрѣдѣления, чрѣзъ които тя се различава отъ отдѣлни други добродѣтели. Ако ли говоримъ въ единствено число въ отношение на нѣкое лице, или ако наречемъ една личностъ добродѣтелна, то разбираме, че притѣжава най-сжщественната добродѣтель. Нѣ може нѣкой да притѣжава извѣстни добродѣтели, безъ да го наричаме добродѣтеленъ, и то по тая причина, защото му липсватъ най-важнитѣ добродѣтелни качества.

Добродѣтель може да се нарече и „разумна самодѣятелност“; защото дѣйствието съчинява сжществото и цѣлта на всекого отдѣлно, както и на съвокупността. Само дѣйсвующитѣ сжщества сж способни за осжществление на божественната всемирна цѣль. А което трѣбва да правятъ други сътворения инстинктивно, това извършваме ний хората съ съзнание и съ свободна воля: именно трѣбва да слушаме разумътъ въ насъ и вънъ отъ насъ (въ окрѣжающитѣ ни по-опитни хора, родители, учители и пр.)

Понеже е съобразно съ нашето най-вътрѣшно естество, да постъпваме разумно, и понеже всѣкий се осѣща тогазъ най-добрѣ расположенъ, когато живѣе споредъ естеството; за това добродѣтелята е изворъ на най-чистата радостъ, и за това въ добродѣтелята се намира благощастieto. Наистина добродѣтелни хора непадатъ често пакти и въ нещастие, по нѣкога другитѣ ги прѣзиратъ и ги гонѣтъ; а порочнитѣ често пакти спечелватъ богатство и високо положение. Нъ ние можемъ смѣло да утвърждаваме, че благощастни сѣ само добритѣ хора; защото ако и да сѣ бѣдни, ако и да страдатъ, ако и можеби другитѣ да ги прѣзиратъ, то пакъ ги ощастливява туй обстоятелство, че сѣ благодарни отъ себе си, понеже иматъ добра съвѣсть.*)

§ 9.

Распрѣдѣление на добродѣтелитѣ.

Добродѣтель въ отношение къмъ себе си въ отношение къмъ другитѣ.

Всеобщото благощастие е върховенъ мораленъ принципъ, слѣдователно стойността на дѣйствиата и на характернитѣ качества трѣбва да се опрѣдѣлятъ съобразно съ този принципъ. Всеобщото благощастие се образува чрѣзъ щастieto на всичкитѣ индивидууми. Значи, тоже и дѣйствиата и качества на индивидуума, които иматъ за слѣдствие собственото благощастие на индивидуума си иматъ морално значение. Затова ония нѣматъ право, (както на примѣръ *Schopenhauer*), които означаватъ като добродѣтель и длъжност само ония качества и дѣйствиа, които сѣ полезни за другитѣ хора. Тъй щото на морално оцѣняване подлежатъ всичкитѣ дѣйствиа и качества, които подигатъ или прѣприятствуватъ посредственно или непосредственно собственото или чуждото добро (щастие). И така моралтъ регулира, както относящето се до самага себе така и социалното поведение, т. е. поведението

*) Споредъ *D-r. Kirchner: Ethik* стр. 227

въ отношение къмъ себе си, както и въ отношение къмъ другитѣ. Така исторически фактъ въ напръдъка на чловѣчеството е, че колкото повече чловѣкъ е обръщаль внимание на себе си, толкова повече е обръщаль внимание и на другитѣ; тѣзи двѣ нѣща сж вървѣли всекога паралелно. Който почита себе си, умѣ да почита и другитѣ, и обратно. *Гете* казва: „какъвто е единъ мошеникъ, за такива той счита и другитѣ“. Съ пълно право се утвърждава, и отъ казаното до сега слѣдва, че отдѣлний чловѣкъ не е изолирано сжщество, нѣ членъ на едно общество; и затова, ако искаме да го оцѣняваме въ морално отношение, не бива да го оцѣняваме само за себе си, нѣ именно въ това му отношение къмъ другитѣ чловѣци.

Въ какво отношение се намира собственно благощастие къмъ чуждото?

Отдѣлний чловѣкъ трѣбва да бжде полезенъ членъ въ организма на обществото. А отъ друга страна трѣбва да испитваме неговото дѣйствиување и расположение на волята му тоже и въ отношение на собственото му трайно благощастие; защото то съставлява часть отъ етическото най-голѣмо добро, а тази именно часть индивидуумътъ може най-лесно да ж усвършенствува самичкѣ. *Сенек* казва: „Понеже защитата отъ близо е най-сигурна и понеже сжществата не би могли да сж щастливи, ако би тѣ сами да не искать, то естеството прѣди всичко прѣдоставя всеки единъ на самага себе.“ Отдѣлний чловѣкъ трѣбва да бжде полезенъ членъ въ организма на своето общество, а за тази цѣль е нужно, самъ да се запази като такъвъ. *Спиноза* казва:

„Никой не може да се стрѣми да дѣйствува справедливо и да живѣе добрѣ въ морално отношение, ако той не се стрѣми да съществува и да живѣе.“

Какъ трѣбва да се разбира разумния егоизмъ?

Добродѣтелята, — както слѣдва отъ казаното — прѣдполага побуждението за самосъхранение. И така егоистическитѣ побуждения сами по себе си не сж нѣщо порочно или погрѣшно, както некаж нѣкои нездрави системи да ги прѣдставятъ. Напротивъ, онова расположение на духа било би погрѣшно, гдѣто би липсвало такова побуждение, и гдѣто не би се упражнявало естественното дѣйствие на грижата за трайното запазване и трайното добро на собственото „Азъ“. Само тогазъ се осжда отъ морална точка зрѣние тази посока на волята, когато егоистическитѣ наклонности надвивагъ надъ социалнитѣ (алтруистическитѣ,^{*}) наклонности, които си иматъ за цѣль доброто на другитѣ. Ако владѣжтъ въ душата на чловѣка само първитѣ наклонности, това може да се нарече „егоизмъ“. Слѣдователно, егоизмътъ или самолюбието съдържа въ себе си стрѣмление къмъ личното добро, което е противоположно на интереса на другитѣ и даже иска да се развива на тѣхна смѣтка. А никой нѣма да нарече егоизмъ разбраната грижа на единъ чловѣкъ за неговото трайно щастие, до гдѣто той не поврѣжда никого.

^{*}) *Алтруизмъ* (отъ латинската дума *alter* = другъ) значи любовь къмъ ближния, противоположно на егоизмъ.

Примѣръ отъ *Бентама*: „Да си прѣдставимъ два индивидуума и да наречемъ единия Адамъ, а другия Ева. Адамъ се грижи само за Ева, а никакъ за себе си. Ева отъ своя страна не се грижи за себе си, а само за Адама. Сега да оставимъ тѣзи двама на тѣхната взаимна грижа само за кратко врѣме.— Когато ще се върнемъ, нѣма да съществува нито Адамъ, нито Ева. А моральтъ отъ тази басня е, споредъ думитѣ на *Спенсера*: „Ако не се грижи вѣки отдѣлно лично за себе си, то скоро ще се постави край на неговата грижа за другитѣ чрезъ смъртта му. И ако би да умре вѣкой по такъвъ начинъ, то най-сетнѣ нѣма никои да остане, за когото би могълъ другъ нѣкой да се грижи“.

Защо трѣбва да се стрѣлимъ къмъ собственото благощастие?

Да се стрѣнимъ къмъ собственото благощастие, това го изисква вече това обстоятелство че щастieto на другитѣ зависи отъ нашето щастие. Който е толкозъ невнимателенъ къмъ себе си, щото поврѣжда тѣлесното или душевното си здравие, той лишава не само обществото отъ единъ полезенъ членъ, нъ даже причинява позитивна щета на другитѣ: той причинява на своитѣ роднини и приятели грижа и печаль, става неспособенъ да изпълнява възложенитѣ му длѣжности въ обществото и най-сетнѣ, може би, ще стане отегчителенъ на другитѣ. Много пжти хората, които постоянно вѣдватъ въ изпълненieto на длѣжноститѣ си, сж твърдѣ кѣсогледни, т. е. не взиматъ въ внимание, че *грѣхове тѣ противъ естеството*, ако и да проистичатъ, може би, отъ „благородни мотиви,“ оставатъ все пакъ грѣхове противъ есте-

ството. А естеството си отмъстява немилостиво на такива грѣшници.

Примѣри: Нѣкой си има трѣска, но той не обръща на това никакво внимание, ами отива по своята работа, както и по-напрѣдъ, за да не би „да закъснѣе при изпълнението на своята длѣжност“. Слѣдствието отъ това е тежка болѣсть, която трае продължително врѣме и може би да свърши съ смъртъ. По такъв начинъ фамилията на недалновидния чловѣкъ се лишава отъ бащата или отъ главната поддрѣжка.

Другъ единъ изнурява очитѣ си при денонощни занимания като има прѣдъ видъ само извѣстна длѣжност, при всичко че естеството постоянно му припомнува, чрезъ появяване болка, че законитѣ на естеството трѣбва да се почитатъ, и че не бива нищо да се прѣкалява; нѣ той не обръща внимание върху това, въ слѣдствие на което ослѣпява. — Третий единъ не си дава никаква почивка при своята умствена работа; слѣдствието отъ това е истощение на мозъка и неспособностъ за всѣка по-нататѣшна работа. — Такъвъ начинъ на дѣйствование е въ всѣки случай за осуждане. Всички тѣзи лица не съблюдаютъ това общо правило: че изпълняване на длѣжноститѣ трѣбва да е разумно, и че трѣбва добръ да се обежди, какво нѣщо е въ дадения случай дѣйствителна длѣжност. Не бива да се забравя, че практический разумъ се състои въ това: да обмислишъ всичкитѣ слѣдствия на дѣйствование и да се съобразишъ съ тѣхъ.

Още и по другъ начинъ може онзи, който съгрѣшава противъ себе си, да съгрѣшава ежщеврѣменно и противъ другитѣ, именно противъ дѣцата си. Знаино е, че се прѣдаватъ умственитѣ както и тѣлеснитѣ качества отъ родителитѣ на дѣцата до извѣстна степенъ*). Съ пълно право *Хербертъ Спенсеръ* говори така:

*) *Francesco Gazzetti* казва: „Плодоветъ на възпитанието на сърдцето сѣ трайни, защото тѣ прѣминаватъ въ навикътъ, който става второ естество. До колко възпитанието на сърдцето е помогществено отъ обучението на умътъ, се вижда отъ фактътъ, че рѣдко се прѣдава знанието на бащата върху сина му, а често се прѣдава характерътъ.“

„Ако здравето, силата и способността прѣминаватъ отъ родители на дѣца, и ако болѣстѣта, слабостѣта и глупостѣта се прѣдаватъ на потомството, то трѣбва разумния алтруизмъ (разумно обръщане внимание на интереситѣ на другитѣ) да отдава най-голямъ важность именно на това, да се запази здравето на тѣлото и на духътъ. Който внимава добръ на себе си, ще принесе благословия (на потомството), а който прѣнебрѣгне съвѣмъ себе си, ще прѣдаде проклѣтия на потомството“.

Въ какво се състои практическия и благо-разумния алтруизмъ?

При изпълнение на длъжноститѣ си трѣбва да бждемъ благоразумни, трѣбва да обмислимъ добръ, коя е въ дадения случай правата длъжность. И практическый разумъ се състои именно въ това, да обмислишъ венчкитѣ слѣдствия на дѣйствуванieto, и то добръ да ги обмислишъ. „Каквото правишъ, прави го благо-разумно и помисли, какъ ще се свърши.“*) Освѣнъ това при разумния *алтруизмъ* трѣбва да мислимъ и за потомството, за родителитѣ, за здравето, силата и умственитѣ способности на дѣцата си, които въ много отношения зависѣтъ отъ здравето, силата, душевнитѣ качества и наклонности на бащата или на майката. Затова, ако обръщаме прилично внимание не себе си, отъ това ще може да произлѣзе тоже и благословия за потомството; а напротивъ отъ собственото занемарение може да произлѣзе проклѣтия за потомството. Дѣйствително, позитивний мораль не може да гледа съ равнодушие на поведението на чловѣка къмъ себе си. Неумѣренность, невъздържание, непрѣдпазливость

*) „*Quidquid agis, prudenter agas, et respice finem*“.—Comte.

и необмисленность намиратъ както въ другитѣ така и у самия дѣецъ, мораленъ укоръ; а въздържаннето (самонадвиганнето), юначеството и силата на волята намиратъ на всекъждѣ морално уважение.

Каква разлика има между егоистическото и социалното дѣйствование въ отношение на тѣхнитѣ слѣдствия?

Много пжти става мжно на чловѣка, да изврѣшва длъжноститѣ къмъ себе си, и то толкова мжно, като че изврѣшва длъжности къмъ другитѣ.

Овидий казва: „Азъ виждамъ по-доброто и го оцѣнявамъ, нѣ послѣдвамъ по-лошото.“ *) Тѣзи думи може да си усвои именно ози, който за нѣкое блиско удовлетвие — както съзнава самичкъ въ момента на дѣйствование то — повредя трайното щастие на живота си; а така също може да си ги усвои и ози, който разбира социалнитѣ си длъжности, нѣ ги прѣзира. Сжществува обаче голѣма разлика въ нашето морално чувство между неодобряването на поведението на оногозъ, който поврѣжда въ първъ редъ самъ себе си, а прѣприятвува на доброто на другитѣ само по поерѣдственъ начинъ, и между осжждането на оногозъ, който прямо докачва другитѣ чрѣзъ дѣйствиата на фалшивостъ, несправедливостъ и грозота. А това различавание на собственното и социалното дѣйствование е твърдѣ основателно. Каквото съгрѣшава нѣкой противъ себе си, за това той

*) *Video meliora proboque, deteriora sequor.* — *Ovidius.*

самичкѣ ще страдае; а за различнитѣ стѣпени на „самолюбнето“ естественнитѣ лоши слѣдствия на едно немждро или неблагоприятно поведение вече сами по себе си сж достатъчно значителни за да можтъ да ни отвърнжтъ отъ него. А при поврѣждане на социалнитѣ длѣжности лошитѣ послѣдствия на дѣйствиуваніята най-първо постигватъ не дѣйствиующия, ами другитѣ. За това сж нуждни социални и граждански закони, нужно е всеобщо укорявание и осжждане, или даже законно наказание, за да се доведжтъ отъ ново въ съгласие, длѣжностъ и интересъ. Слѣдователно, моралното укорявание трѣбва да бжде при докачение на общественитѣ длѣжности особено строго.

Забѣлѣжка: Въ заглавието на тоя § може да се притури къмъ „добродѣлитѣ“ и „длѣжноститѣ“, понеже се говори за еднитѣ и за другитѣ.

§ 10.

Длѣжности къмъ себе си.

Животътъ е искусство, а ученикъ на това най-високо искусство, на това „искуство на искуствата“, трѣбвало би да стане веѣкоѣ челоувѣкъ, защото веѣки е длѣженъ да се старае, да стане „художникъ на свойтъ животъ и на своето щастие“. За да се изучи това искусство — казвахъ старитѣ Стоици — не е никога рано и никога късно; защото никога не е рано и никога късно, да стане челоувѣкъ по-щастливъ или по-малко нещастенъ.

Кои сж элементитѣ на „искуството на живота“?

За първитѣ елементи на това голѣмо искусство ни учи самото естество: Бѣгай отъ бол-

ката, стрѣми се къмъ радостта! На това прѣдписаніе, колкото се касае до момента, покоряватъ се всички живи същества безъ изключение; това е всеобщъ законъ на волята. Живитѣ твари могатъ да съществуватъ само тогазъ, ако бѣгатъ отъ това, което причинява болка и ако търсѣтъ приятното. За това болката се нарича „стражаръ на живота“. Неприятнитѣ чувствования сѣ психически явления, които съпровождатъ всичко, щото е врѣдително за съществуваніето на вида; а радостнитѣ чувствования сѣ психически съотношения (*correlativa*) къмъ това, което служи за запазваніето на вида. Това е общото правило, което си има изключение само до толкова, до колкото съществата не сѣ напълно приспособени на условията на живота имъ. А това приспособление е толкозъ по-непълно, колкото по-сложни сѣ условията за съществуваніето; значи най малко пълно е при чловѣка.

Каква роль играе разумътъ въ живота?

За допълнение на този недостатъкъ чловѣкъ е надаренъ съ разумъ. Непосрѣдственитѣ чувствования на болката, а още повече непосредственитѣ чувствования на радостта, не сѣ напълно приспособени на условията на живота му, и за това не сѣ сигурни рѣководители при постигваніето на неговото общо щастіе. Нъ чловѣкъ е способенъ, да прѣдвижда слѣдствіята на своето поведеніе; той може да прѣдвижда, че извѣстни дѣйствія, които донасятъ днесъ радость, мо-

гжтъ утрѣ или по-късно да причиняватъ много по-силна болка, или да лишаватъ отъ много по-голъма радостъ. Така ежщо може чело-вѣкъ да прѣдвизда, че извѣстни дѣйствиа, които причиняватъ днесъ болка, можтъ за въ бждще да прѣпятетвуватъ на много по-силна болка, или да доведжтъ по-голъмо щастие. Неговия разумъ разбира, че настоящето скоро ще стане минжло, а бждщето — настояще; неговий разумъ може да схване, че една ми-нута отъ щастнето, което се постигва ту-такси, нѣма по-голъма цѣна, отъ колкото една минута подобно щастие въ бждще, до колкото може да се расчитва на това послѣднето ежщо така сигурно, както на първото.

Тѣзи прости принципи сж ржководителни форми за регулирванието на живота на индиви-дуума, съ цѣль да постигне по възможности най-голъмо благощастие. Благоразумнето, *) точно съблюдавано, е било върховна добродѣтель още въ старата етика. **)

Какво разбираме подъ благоразумие?

Подъ благоразумие разбираме „прак-тически разумъ,“ т. е. такова поведение, което прѣдвизда слѣдствията, сирѣчь поведение и дѣй-ствование обмислено, мждро и здраво обеждено. Интелектътъ се явява тукъ на практика, и

*) *Prudentia* значи: прѣвидливостъ, прѣдусмотрителностъ, благоразумие.

***) „Който е благоразуменъ, той е и умѣренъ; който е умѣ-ренъ, той е и постояненъ; който е постояненъ, не се вълнува; който не се вълнува, е безъ печаль; а който е безъ печаль, е щастливъ. Слѣдователно овзи, който е благоразуменъ, е щастливъ.“

Санека

волята е готова да прилага опрѣдѣленията му на дѣло. „Благоразумието“ не обема само разумътъ, нъ и качества на волята, които се отнасятъ до собственото трайно и истинско щастие на дѣйствующия субектъ. Значи, тукъ се изисква прѣди всичко силенъ принципъ на разумното „самолюбие“, т. е. изисква се възможността, да се ръководишъ споредъ своитѣ „истински интереси“ и споредъ разумни съображения, а не да послѣдвашъ желанята, които сж възбудени чрѣзъ настоящи силни впечатления на чувствата, и които, ако се удовлетворжтъ, можтъ да причинжтъ на челоуѣка повече болка, отъ колкото радостъ. Тая сила на разумнитѣ мотиви, поставена на срѣща на мотивитѣ, които сж възбудени чрѣзъ настоящитѣ впечатления на чувствата, се нарича „самонадвиганне“. Самонадвиганието ни прѣдпазва особено отъ това, да бждемъ побѣдени отъ такива влияния, които противорѣжтъ на намѣренята, направени слѣдъ зрѣло обмислюване. А до гдѣто самонадвиганието не е още осигурено, т. е. догдѣто разумнитѣ мотиви още нѣматъ достатѣчна сила, първото правило на благоразумието казва: да отбѣгваме до колкото е възможно оная сила на нагледното настояще и да се пазимъ отъ мотивитѣ на впечатленията, или както се казва обикновенно—„да бѣгаме отъ искушението.“ Челоуѣкъ трѣбва да се старае да обрѣща вниманието си на други прѣдмети, а не на онѣзи, които би могли да му напакоствжтъ. А прѣди всичко трѣбва да си припомнимъ ста-

рото изречение: „Прѣдпазвай се отъ първата стъпка, защото ако еднѣжъ е захванѣто едно погрѣшно дѣйствование, то ще бѣде още помѣчно да го спрѣшъ.“

Кое е главното правило на „моралната аритметика?“

„Прѣнасяй и отричай се!“*) Тази заповѣдъ, на която настояваше особено старий философъ Епиктетъ, е въ правата смисълъ на думата само едно напомнюване на благо-разумието. Тя не изисква никакво безцѣлно прѣнасяние на болки и никакво безцѣлно отказване отъ щастieto, нѣ само едно справедливо отнасяние къмъ радостта и болката; спрѣчь изисква се една върна „морална аритметика,“ която казва: трѣбва да се прѣдпочита по-голѣмото добро прѣдъ по-малкото зло и по-малкото добро прѣдъ по-голѣмото зло. Прочутий Бенѣтамъ казва: „Благо-разумието (*prudencia*) не изисква никаква окончателна жѣртѣва. То пита само, дали радостта, отъ която се наслаждаванъ днесъ, не ще бѣде заплатена утрѣ или други день съ тежка лихва. То ни моли, щото да се прилага същото мѣдро прѣсмѣтанне, което прави всѣки разуменъ чело-вѣкъ при катадневнитѣ си занятия, тоже и за най-важнитѣ отъ вѣчкитѣ нѣща—за благо-щастieto и за бѣдствieto.

Кои добродѣтели стоѣтъ на второ и трето мѣсто?

Втората основна добродѣтель на ста-

*) *Sustine et abstine!*

ритѣ бѣше храбрость и юначество. Подъ това разбираме справедливо отнасяние къмъ болкитѣ или неприятнитѣ, сирѣчь, прѣнасяние болки или неприятности, ако чрѣзь това се избѣгнатъ по-голѣми неприятности, или ако се осигури по-голѣма радость.

Третата основна добродѣтель на старитѣ бѣше умѣренность и въздържаніе. Подъ това се разбира справедливо отнасяние къмъ радостта, сирѣчь, отказване отъ радостта, ако чрѣзь това се избѣгне по-голѣма неприятность, или ако се направи възможна по-голѣма радость.

Храбростта и умѣренностьта, като качества, които сж тоже полезни на самия субектъ, сж въ права смисълъ на думата добродѣтели, които се съдържатъ вече въ първата добродѣтель—въ благо разумието.

Храбрость и юначество въ горнята по-широка смисълъ на думата се показватъ прѣди всичко спрямо болкитѣ на тѣлото и внѣшнитѣ опасности; тѣ се показватъ въ стрѣмленіето, да станешъ физически по-коравъ и по-ягкъ, а не да бждешъ мегкушавъ. Нѣ и въ душевно отношение сж на мѣстото си ещитѣ добродѣтели.

Що е умѣренность?

Умѣренностьта се отнася на първо мѣсто до запазване физическото здравие и сила, а при това и до трайното душевно благощастие. Сжществува тоже неумѣренность въ фантазията и даже въ мишленіето. Старо-грѣшкото „*нищо*

прѣмно“ може да се приложи така също и за упражнението на уметвеннитѣ сили; понеже тѣзи, както и всички други дѣйствия на живота, не могатъ да се напрѣгатъ до крайно уморяване, а най-малко тогазъ, когато сж изнурени животнитѣ сили или сж заняти въ друго отношение.

Правилото: „прѣнасяй и отричай се“ има значението си и за различни злини на живота, които не могатъ да се избѣгнатъ по никой начинъ. Человѣкъ трѣбва да се старае, да ги намали по възможность, нъ той трѣбва тихо да прѣнася това, каквото не може да отмахне. Той трѣбва да взима своето положение отъ най-добрата му страна, и трѣбва да гледа да му стане мило и приятно. Истина е, че мрачното състояние на духа ще хвърли сѣнка върху всичкия му животъ, а радостний погледъ въ свѣта ще украсява всичко.

Человѣкъ трѣбва да се сърди по нѣкога, до колкото е необходимо, за да може въ бжджце да отбѣгне отъ нѣкои погрѣшни дѣйствия. Нъ въ всеки случай трѣбва да се пази отъ про дължителенъ гнѣвъ, както казва единъ ученъ: „сърди се само толкозъ, колкото ти е полезно.“ *) Человѣкъ трѣбва да се примири съ положението си, нъ той трѣбва въ собственния интересъ да се примири тоже съ общото положение на работитѣ.

Человѣкъ не трѣбва да се стрѣми въ собственния си интересъ къмъ такива блага на жи-

*) *Aergere dich nur so viel als es dir nützt.—Krönig.*

вота, които сж за него непостижими, или които би могли да се постигнатъ само чрѣзъ голѣми жъртви; нека той помисли, че нѣма вече да осѣща, че се лишава отъ тѣхъ, щомъ прѣстане да ги желае. Въ това отношение нека му послужатъ за примѣръ различнитѣ мждри мъже отъ стария и новия вѣкъ, които сж доказали, до колко человекъ може да надвива самага себе. Человекъ не бива да очаква отъ живота и отъ щастieto извънредни нѣща, нѣ нека бжде скромень и нека бжде благодарень отъ малкото; защото измамата е горчива, а неочакваното щастие дава причина за двойна радостъ.

Който е доволенъ, има постоянно достатъчно; а който иска изобилно, често пакти загубва даже и това, което вече притѣжава. „Всичко или нищо“ е обикновенно лошъ принципъ; въ повечето случаи — „нѣщо е по-добро отъ нищо“. Твърдѣ често по-доброто гони доброто.

Щастливи сж ония, които и въ скромно положение умѣятъ да развиватъ полезна дѣятелность за самитѣ тѣхъ и за другитѣ, и които знаятъ да запазватъ постоянно едно весело и равномѣрно състояние на духа; тъй като това имъ дава доволенъ и по тая причина приятень животъ. Латинската пословица казва: *Parva domus, magna quies* т. е. малка къща — голѣмо спокойствие. *Гете* казва: „Колко плодотворна е най-малката срѣда, ако знаешъ добрѣ да се отнасяшъ къмъ нея.“

Ако не изискваме никакви голѣми удоволствия, нѣ ако внимаваме на всички дребни радости, то сме богати въ това отношение; всѣка слънчева лъча, всѣко цвѣте, всѣкий весель погледъ и всѣкий успѣхъ даже и въ най-малкото дѣло ни донася радости. Любовта къмъ идеалното ни прѣдпазва отъ стрѣмленieto къмъ сензуални наслаждения и къмъ срѣдствата да си спечелимъ такива, сир. къмъ богатството и

силата. Великитѣ духове се отнасятъ равнодушно къмъ земнитѣ блага; тѣ могатъ да прѣнасятъ оскудеността. Разбира се, че бѣда и сиромашия не сѣ желателни, защото уголѣмяватъ искушенията, да извършваме несправедливости; нѣ на много по-голѣми опасности сѣ изложени ония, които се стрѣмѣтъ силно къмъ богатство или живѣятъ въ раскошъ. *Св. Павелъ* пише: „Ония, които искатъ да станѣтъ богати, падатъ въ искушение и побъркване.“ Онзи, когото сърдцето влече само къмъ земнитѣ блага, той не прѣменно ще загуби чувствителността на душата си за всичко, що е хубаво, добро и честно. Най-желателно е това състояние, гдѣто чловѣкъ има тъкмо колкото му трѣбва. *Хорацій* казва: „Тогози можешъ да наречешъ щастливъ, които не притѣжава много“ *). А *Квинтилианъ*: „Достатъчно си богатъ, ако не желаетъ нищо повече“. ***) *Платонъ* казва, че бѣдата не се състои въ това, да не притѣжавашъ блага, нѣ въ ненаситното желаніе, да ги спечелишъ. *Сократъ* нарича богатитѣ „златни рѣбовѣ“.

Чудесно е, колко малко материални блага сѣ нуждни за запазването на живота, ако отмахнемъ всичко онова, отъ което мислимъ, че се нуждаемъ вслѣдствие навика и въображението. Повечето отъ тия работи не сѣ отъ дѣйствителна нужда, нѣ сѣ просто изискване на навика, който ежщо така деспотически изисква, щомъ се вкорени, като самото естество. Затова прѣдпазвай се, да не уголѣмявашъ своитѣ нужди чрѣзъ навикътъ ***).

Какви наслаждения трѣбва да се прѣдпочитатъ?

Благоразумниѣ чловѣкъ ще разбере, че всичкитѣ умственни или душевни наслаждения надвиватъ твърдѣ много сензуалнитѣ

*) *Non possidentem multa vocaveris recte beatum.*—*Horatius.*

**) *Satis est divitiarum nil amplius velle.*—*Quintilianus.*

***) Споредъ „*Katechismus der Moral und Politik*“. *Hirschfeld, Leipzig, 1891.* стр. 187 и 188

(т. е. тия, които ни се даватъ чрѣзъ петътѣхъ чувства), както по тѣхното траяние, така и по степенята на щастието. Благоразумний чловѣкъ ще разбере, че се подкрѣпя истинското щастие въ живота най-много отъ чувствуванието на любовта и на благоволенieto, което се счита за основа на взаимнитѣ отношения между чловѣкъ и чловѣкъ. Фамиллярното щастие, отъ което може да се наслаждава и най-простий чловѣкъ, е най-високото чловѣческо щастие. Който нищо не обича и който не може никого да обича, неговий животъ е дѣйстви-телно лишень отъ най-хубавото наслаждение.

Приятелството между мъжъ и жена и между родители и дѣца е най-естественно и може да бѣде най-интимно. А сжщо така може да съществува приятелство между лица отъ еднаква възраст и отъ еднакъвъ полъ. Да имашъ единъ чловѣкъ, когото можешъ да обичашъ, който те уважава и има въ тебе довѣрие, та можешъ да му раскриешъ сърдцето си, то е едно отъ най-високитѣ блага въ живота.

Какво се изисква отъ единъ благоразуменъ чловѣкъ въ отношенията му къмъ приятели?

Благоразумието (*prudencia*) ни съвѣтва, да дѣйствуваме въ всички тия спомѣнати отношения на живота, до колкото е възможно, прѣдпазливо. Прѣди да влѣземъ въ такива отношения, трѣбва зрѣло и сериозно размишляване: трѣбва да обмислимъ и да вземемъ прѣдъвидъ всички възможни слѣдствия; това е отъ най-голѣма важность. Никая стжпка нѣма по-

голямо значение за по-нататъшното щастие на живота, отъ колкото свързването на брака. Нъ и прѣди да свържемъ нѣкое приятелство, трѣбва добръ да испитае себе си както и другаря си. Ако ли съществува вече едно или друго отношение, трѣбва постоянно да имаме прѣдъ видъ важността му и значението му за собственото щастие и трѣбва да избѣгваме всичко, което би могло да го развали; това трѣбва да правимъ тоже въ нашия собственъ истински интересъ. Какъ неразбрано се отнасятъ мнозина въ брака, като не помислюватъ, че тѣхното грубо отнасяние къмъ другаря трѣбва естествено да поврѣжда тѣхнитѣ взаимни интереси.

Както благоразумието поставя за тѣзи най-интимни отношения на чловѣкъ къмъ чловѣка своитѣ указания, така то регулирва и отношенията на чловѣкъ спрямо който и да било чловѣкъ, съ когото можемъ да се срѣщнемъ. Моралиститѣ отъ всичкитѣ врѣмена ни дадохъ въ това отношение много забѣлжителни съвѣти.

Какъ трѣбва да се спѣстява врѣмето?

Нашия животъ трае 70 години или най-много 80, и всѣкой день, всѣка година съ нѣщо невъзвратно. Този фактъ трѣбва да имаме постоянно прѣдъ видъ, та трѣбва да се стрѣмимъ да продължимъ нашия животъ *) и да се ползуваме отъ него. Губението на врѣ-

*) Старитѣ моралисти справедливо гъваха: *Vitam prolongare factis*, — животътъ се продължава чрѣзъ дѣла.

мето е единъ видъ „самоубийство“ и не е единъ отъ най-малкитѣ грѣхове, които се касажатъ до насъ. А мнозина хора, които не сж знаѣли, или не сж искали да употрѣбаватъ врѣмето си и да даджтъ на смѣществуванieto си нѣкое достойно съдържане, плачжтъ, когато животътъ имъ е вече на свършване. Единъ прочугъ моралистъ е казалъ: „Нѣма нищо по-добро, отъ колкото да бжде чловѣкъ весель при своята работа, защото това е неговото назначение.“ Който е навикнжлъ на сериозна работа, на работа, която отговаря на тѣлеснитѣ и на умственитѣ му сили и която е полезна, той ще изпълнява най-добрѣ длжжноститѣ къмъ себе си и ще живѣе най-усвѣршенствуванъ животъ; а при това нека употрѣбавя почивката за тѣлесно усиление и за душевно облагородяване. *)

Врѣме**) се нарича условieto, на което сж подчинени всичкитѣ промѣнения споредъ тѣхното продължение и течение. Прѣдполага се врѣме, ако искаме да осѣтимъ смѣществуванieto на нѣщата, или ако искаме да осѣтимъ ставанieto и прѣминаванieto на всичкитѣ нѣща. По тая причина намъ се вижда, че сме вързани о врѣмето съ всичко, каквото сме и каквото притѣ-

*) Славилъ германскій маршалъ *Молтке* изказалъ е по случай на празнуванieto на 80-годишнината си тия думи: „Азъ стож на свършека на живота си; знаж, че съвѣмъ инаква мѣрка ще се прилага въ другий свѣтъ върху нашитѣ земни дѣла. За стойността на чловѣческии животъ нѣма да рѣшава блѣсъкътъ на сполуката, нѣ чистотата на стрѣмление и вѣрното постоянство въ изпълнение на длжжноститѣ. Ние сами даже не знаемъ, какво има да отдаваме на насъ, какво на другитѣ и какво на едно по-високо смѣщество.“—Къмъ тия думи е прибавилъ *Д. Рихтеръ*: „Така мисли единъ мъдрецъ, единъ мъжъ, единъ християнинъ.

**) Споредъ *Венн-а*.

жаваме, каквото дѣйствуваме и каквото страдаемъ. Истина е, че има прѣдмети, при които врѣмето минава полегка; нѣ има и такива, при които ни се струва, че никога не прѣминава. Кой е въ състоянію да пчисли числото на годинитѣ, прѣзъ които съществува самия всемиръ, или да прѣсмѣтне годинитѣ, отъ какъ съществуватъ звѣздитѣ на небето и безбройнитѣ слънца и сѣтове? И кой може да прѣсмѣтне числото на годинитѣ, прѣзъ които тѣ още има да съществуватъ? — Тукъ ни се струва, че врѣмето стои почти мирно и че естеството взема на себе си формата на вѣчността. Нѣ за насъ хората врѣмето не е вѣчностъ. Ако ний не искаме сами себе си да лжемъ то трѣбва да си мислимъ, че врѣмето за насъ е бѣгло, и трѣбва да признаемъ, че врѣмето минава бързо, неосѣтно и безвъзвратно.

Врѣмето минава бързо. Условията на живота заедно съ неговитѣ промѣнения доближаватъ до крайтъ си съ една грозна бързина. Истина е, че по-голямата частъ отъ хората живѣятъ само нѣколко години и даже само нѣколко дни; па и онзи, който доживѣе до голяма старостъ, и неговото съществуване въ обемъ на врѣмето не е нищо друго, освѣнъ едно бѣгло появяване. Животътъ не е нищо друго, освѣнъ единъ сънъ, който прѣминава твърдѣ бързо. Колко желанія оставатъ неиспълнени и колко планове недовършени! На всекъждѣ има лица, които очевидно остарѣватъ, на всекъждѣ сили, които бързо изчезватъ, на всекъждѣ охканія на тия, които се борятъ съ смъртъта и сълзи на оння, които загубватъ най-милитѣ си. Всички тия явления не сж ли сжщо толкова необорими доказателства, че врѣмето е по-късо, отъ колкото нашитѣ желанія, че врѣмето прѣминава бърже — печезва.

Нѣ при всичката тази бързина врѣмето минава неосѣтно. Нѣма нищо по-тихо отъ колкото прѣминаването на врѣмето, нищо не тече тъй гладко, както течението на моментитѣ. Ний даже не щѣхме нищо да различимъ въ врѣмето и не щѣхме да забѣлѣжимъ

неговото траяние и неговото значение, ако би да не ни дойдеше на помощ самото естество, т. е. ако би да не се распрѣдѣляше цѣлостта на врѣмето въ естественни отдѣления (периоди); именно съ минаването на дни и ноци, съ различаването на годишнитѣ врѣмена, съ слѣдването на години и вѣкове. Какви нѣща изнамира искусството, за да ни прѣдстави течението на врѣмето и да ни покаже споредъ часове и минути, какъ далеко вече минахме. Нъ при всичкитѣ тѣзи срѣдства и изнамѣрвания врѣмето минава почти неосѣтно: часъ, день, година минаватъ, безъ да ги осѣтимъ, безъ да ги броимъ. Ний си играемъ и се подиграваме, грижимъ се и се трудимъ, боримъ се и воюваме, наслаждаваме се и страдаемъ, безъ да мислимъ даже на изминалото. Ний ставаме отъ дѣца момци—мжже, отъ мжже старци, безъ да знаемъ, какъ и кога е станало това. Най-сетнѣ достигваме до край, а врѣмето се свършва, безъ да осѣтимъ, какъ е то минало.

При всичката тази тишина врѣмето се изминава безвъзвратно. Всичкитѣ грѣшки могатъ да се поправятъ, всичкитѣ загуби, които прѣтърпѣхме могатъ да се замѣстятъ, само врѣмето не може да се възвърне. Часоветѣ, въ които си играехме, днитѣ, които оставихме неупотрѣбени, годинитѣ, които прѣживѣхме безъ внимание и безъ размисленне, не могатъ никакъ да се върнатъ. Нито една секунда не може да се възвърне; което еднажъ е свършено — свършено и изгубено е вѣчно. Иктятъ прѣзъ живота, ако е свършенъ еднажъ, не може отъ ново да се захване и да се повтори. Чрѣзъ никакви покаяния, чрѣзъ никакви съззи не могатъ да се възвърнатъ ония радостни врѣмена на цвѣтущата младостъ, които, може би, минахме безполезно; нито ония щастливи години на мжжката сила, които бѣхж, може би, злоупотрѣбени. Всичкитѣ тѣзи врѣмена се изминаха за всеѣгоа!

Тази мисль трѣбва да ни подбужда да употребяваме врѣмето полезно и да живѣемъ благоразуменъ животъ, въ който имаме да

евършимъ толкова задачи и гдѣто веѣки индивидуумъ има своя опрѣдѣлена цѣль, ако иска да стане полезенъ членъ на обществото.

Въ какво отношение се намира настоящето къмъ бжджцето?

Освѣнъ безсмисленното прахосвание на врѣмето най-радикално срѣдство за съкратяване на живота е, постоянно да се стрѣмишь къмъ бжджцето. Старитѣ философи считахъ това за признакъ на глупость, ако нѣкой постоянно е неблагодаренъ отъ настоящето и съ трѣскаво безпокойствие се стрѣми все къмъ бжджцето. Има хора честолюбиви до такава степенъ, щото би некали да уничтожхтъ врѣмето, което още остава до постигването на цѣльта имъ. А благоразумний разбира, че веѣка часть отъ живота му, отъ люлката до гроба си има своя собствена стойность, и че ти не съществува само зарадъ нѣкоя послѣдующа. Благоразумний человекъ разбира, че не се живѣе въ бжджцето, ами въ настоящето и че трѣбва, за да бжде животътъ щастливъ, да се състои той отъ цѣль редъ щастливи настоящи моменти. И той ще бжде благодаренъ не само за доброто на настоящето нъ ще счита тоже и миналото щастие като скъпоцѣнно нѣщо, отъ което може прѣзъ цѣлия по-нататъшенъ животъ да взима лихва (въспоминание), което ще го прави щастливъ.

Разбира се, че благоразумний человекъ оставя на страна въспоминанието за бившето е страданіе, до колкото такова въспоминание не може да има благодѣтелни резултати. Нъ той ще

се занимава съ въспоминания на бившето щастие, до колкото това е въ полза на неговото най-голъмо щастие. Съ една дума, благоразумний челоуѣкъ ще се стрѣми, при всичката си разумна грижа за бждщето, всекога да му бжде настоящето весело. Той ще си взима за „мотто“ думитѣ на проповѣдника, който казва: „Добрия день бжди добрѣ расположенъ, а лощия день вземи тоже за добръ“. Кой може да си прѣдстави лицето на единъ мждъръ челоуѣкъ мрачно и сѣрдито? — Напротивъ, всекога ще се отражавать въ лицето на мждрия веселость и спокойствие.

Както нерасположеннето и печальта мѡгжть да подѣйствувать твърдѣ неприятно даже и върху душевното расположение на другитѣ, и както може единъ нерасположенъ челоуѣкъ, чрѣзъ самото си приехтетвие да прѣпнятетува на доброто расположение на другитѣ, така сжщо може щастнето на единъ челоуѣкъ да се отражава приятно върху хората, които сж около него. Слѣдователно, когато челоуѣкъ се грижи за собственното щастие, той чрѣзъ това възвишава направо и щастнето на другитѣ.

*Какво общо има между моралгтъ и гигиената? **)

Самото естество ни учи, че трѣбва да си назимъ живота и здравнето. Освѣнъ естественното стрѣмление, което ни подбужда къмъ това, извѣстяватъ ни сензуалнитѣ болки, че животътъ ни се намира въ опасность, или че се е поврѣдило здравнето ни. Употрѣблението на

*) Отговорътъ на този въпросъ споредъ *Балмеса*: „*Етика*“ стр. 57—61.

петятъ ни чувства ще бжде слѣдователно правилно, ако се стрѣжимъ къмъ запазването на здравето и живота; а неправилно, — ако противодѣйствуваме на тази цѣль.

И тукъ си вържатъ паралелно моралността и ползата. Здравословнитѣ правила сж правила на морала. Умѣренността и трѣзвеността сж добродѣтели, защото ни прѣдписватъ мѣрка на яденне и пиење; а неумѣренността и пианството сж пороци, защото ни доводятъ до безрасждни дѣйствия.

Резултатътъ на умѣренността и трѣзвеността е: запазването на живота и здравето. Неумѣренността и пианството причиняватъ нерасположение и болки още нехабяватъ силата и ни ископаватъ ранния гробъ.

Чудесно! Неумѣренността на чловѣка въ сензуалната област се наказва и въ интелектуалната. На пр. чрѣзмѣренъ обѣдъ причинява отжпяване на умственитѣ сили и дава поводъ за сънливостъ. Пианството разбърква умътъ, та затова и пианицата не е сжщинскій чловѣкъ въ това състояние.

Моралнитѣ правила въ това отношение могатъ да се свѣджатъ на твърдѣ простъ принципъ: мѣрката за употрѣблението на петятѣ чувства въ отношение къмъ нуждитѣ на тѣлото е запазването на живота и на здравето. Чрѣзъ това найлесно може да се распознае моралността на дѣйствията, които се отнасятъ до сензуалнитѣ нужди или желаня.

Да приведемъ *примѣри*:

Лѣнливостъта, взета отъ морална точка зрение, се счита за порокъ. Тя е свързана съ много опасности: отъ нея ослабватъ интелектуалнитѣ сили на чело-вѣка и сърдцето му се покваря. Интелектуалното, както и тѣлесното дѣйствование е твърдѣ полезно. Много болѣсти или се изцѣряватъ или се подобряватъ, ако тѣлото и духътъ се занимаватъ по умѣренъ начинъ. Духътъ на лѣнивия, който е зависимъ отъ всички впечатления, лута се на около, безъ да има върху него влияние силата на волята, която да го задържа при една точка. Той навиква най-сетнѣ на това, да се не спира върху нищо. Чрѣзъ това духътъ ослабва и живѣе въ единъ видъ засналостъ. И тѣлото ослабва отъ постоянно бездѣйствие, смиланието на храната върви полегка, циркулацията на кръвта върви нередовно, и спанието само бѣга отъ него. Лѣнивия чело-вѣкъ съ една дума търси благосъстояние въ пълна бездѣятелностъ, нѣ намира всички ония злини, които произлизатъ отъ ослабването на духътъ и отъ болѣ-дването на тѣлото.

Да сравнимъ тия резултати съ добродѣтельта, която стои насрѣща на лѣнливостъта. Ако навикнешъ на работа, то ще ѝ обичашъ. Работливия чело-вѣкъ се наслаждава, когаго работи; той страдае, ако е осъденъ да не работи. Интелектуалний, моралний и физический плодъ на неговата дѣятелностъ въз-награждаватъ го съ приятно удоволствие. Ако той слѣдъ дълги часове погледне на резултатътъ на своята дѣятелностъ, то лесно се утѣшава заради мал-китѣ неприятности, които е трѣбвало да прѣнесе, тѣй като той знае, че тѣзи часове сж били добръ упо-трѣбени.

Когато дойде врѣме за почивка, той дѣйстви-телно се наслаждава, защото осѣща нужда отъ почивка. Нерасположението, печалностъта, зловолието и всѣ-какви черни картини не намиратъ мѣсто въ неговата душа; тѣ не могатъ да влѣзнятъ въ нея, понеже е постоянно занята, и не остава врѣме да приеме та

квива отвратителни и лоши посещения. Тъй като всичките части се намиратъ постоянно въ дѣйствиe, то организмътъ е всегдѣга въ движение, и промѣнението между работата и почивката му даватъ онова равновѣсие, отъ коего се нуждае, за да може да извършва своитѣ функции редовно; слѣдствието на което е здравето и дългий животъ.

Отъ спанието най-сетнѣ, коего пригрѣща умерений организмъ, дѣйствително се наслаждава такъвъ работливъ чловѣкъ, и то въстановява силитѣ и му дава нова живостъ, която се развива, щомъ изгрѣе слънцето, да му извѣсти, че е ударилъ часътъ за продължение на работата.

Да видимъ сега, каква хармония съществува между здравословнитѣ правила и прѣдписанието на морала въ онова отношение, което се касае до сензуалнитѣ наслаждения, които сѣж противъ естеството.

*Хуфеландъ**) се изражава въ своята „Макробиотика“ или „искуство да се продължи чловѣчески животъ“ върху този въпросъ както слѣдва: „Страшенъ е бѣдѣгътъ, когото остави естеството върху такъвъ единъ грѣшникъ. Той е като увѣхналъ тръндафилъ или като едно изсушено дърво въ врѣме на цвѣтението; той прилича на мъртвецъ, който се разхожда по земята. Всичкий огънь и животъ изгасва чрѣзъ тозъ нѣмъ порокъ и не остава друго, освѣнъ безсиліе, бездѣйствие, смъртна блѣдностъ, увѣхване на тѣлото и побитосъ на душата. Окоото загубва своята свѣтлостъ и своята острота, лицето става продълговатото, хубавий младежки изгледъ се изгубва, блѣда оловообразна боя покрива лицето. Цѣлото тѣло става болно и чувствително; мускулнитѣ сили се загубватъ, спанието не донася никакво отморяване, всеко движение е неприятно, краката не могатъ вече да носѣтъ тѣлото и рѣцѣтъ тренержтъ, болки се появяватъ въ всичкитѣ части на тѣлото, осѣзателнитѣ органи загубватъ силата си,—всичкий животъ минава. Такива хора говорѣтъ малко, и това като че става

*) Прочуть лѣкаръ въ Германия (роденъ въ 1762, умрѣлъ въ 1833)

по принуждение; всичката по-прѣдшна живостъ на духътъ изгасва. Момчета, които сж биле надарени и духовити, ставатъ срѣдно даровити или даже отж-пяватъ съвѣзмъ. Душата изгубва вкуса за всичкитѣ добри и възвишени мисли, фантазията се поврѣжа съвѣзмъ. Цѣлий животъ на такъвъ челоувѣкъ е единъ редъ отъ тайни упрѣжаваня самага себе и единъ редъ отъ мжчни чувствования на вжтрѣшна слабостъ, нерѣшителностъ, отвращение отъ живота; и не е чудно, ако се появи намѣрение на самоубийство, къмъ което никои челоувѣкъ не се стрѣми толкова, колкото онзи, който е прѣдаденъ на тайнитѣ грѣхове . . .

Освѣнъ това смиланието не става редовно, въ стомаха се появяватъ постоянни болки; кръвта се покварва, гърдитѣ се пълнятъ съ храчки, по кожата се образуватъ всекакви красти, цѣлото тѣло ослаб-ва и се изеушава; най-сетнѣ дохаждатъ: епилепсия, охтика, трѣска, чести онесвѣствявания и ранна смъртъ“.

Ако слушаме този важенъ документъ на наука-та за лошитѣ послѣдствия на неморалността, то ще ни хване гнѣвъ срѣщу такива хора, па даже и съ-жаление, че не могатъ да схванатъ, защо се отна-ся християнската религия толкова строго къмъ всичко, което може да поврѣди сърдцето на младежитѣ.

Тукъ, както и на всекъждѣ, се показва, че хри-стиянството познава много точно законитѣ на есте-ството и тайнитѣ на сърдцето и на живота. *)

„Естеството, свършва сжций Хуфеландъ, не отмѣ-

*) Славний руски писателъ *Кавелинъ* въ своята книга „За-дачи на етиката“, която посвѣщава на младото поколение, пише на стр. 52 така: „Като недостъпна скала стои християнската ети-ка непоколебима и недостижима високо въ срѣдата на силнитѣ вълнения и бури на историческото развитие, и къмъ нея се въз-врѣщатъ хората нъ края на тѣхнитѣ душевни скитания, като къмъ единственното срѣдство да се угаложатъ скърбитѣ и мжкитѣ на измжчената душа“. И на стр. 78 продължава сжций: „Идеалната възвишенностъ на християнската етика се състои въ това, че ти не е грѣцка или римска, семитска или индийска, нъ общо чело-увѣческа и е несравнено стъ всека друга по-дълбоко проникнала въ причинитѣ и послѣдствията на мотивитѣ, които се крижатъ въ челоувѣческата душа“.

щава за нищо по-страшно отъ колкото за това, ако съгрѣшаваме противъ него. Ако има смъртни грѣхове, то еж навѣрно грѣховетѣ противъ естеството.“

§ 11.

Длъжности къмъ другитѣ.

Ако би да постигнѣтъ слѣдствията на едно дѣйствие само дѣйствующето лице, ако би да живѣе това лице съвсѣмъ осамотено и не би дошло въ сношение съ никое друго чувствующе ежщество: тогазъ би могли да се взематъ въ „етическата смѣтка“ само неговитѣ собствени неприятни и радостни чувствования, споредъ стѣпеньта имъ, споредъ траянието имъ и споредъ вѣроятността, че ще се случѣтъ. Тогазъ щѣше да се състои върховното правило на морала въ отговоръ на въпроса: какъ се отнася извѣстно дѣйствование къмъ, по възможность, най-голѣмото щастие на дѣйствующето лице?—Нъ тѣй като чловѣкъ не е изолирано ежщество, ами членъ на едно общество, и тѣй като слѣдствията на неговитѣ дѣла и опущения не постигатъ само него, нъ и другитѣ; затова върховното етическо правило е: да се съобразявашъ, по възможности, съ най-голѣмото всеобщо добро и да не правишъ такива дѣла, които би могли да му прѣпятствуватъ, нъ да вършишъ такива дѣла, които спомагатъ за напрѣдванието му. Освѣнъ степенъта, траянието и вѣроятността на неприятнитѣ и радостни чувствования, трѣбва слѣдователно да се гледа още на други нови моменти, т. е. на распространението или числото на лицата, върху чувствованията на които би могло да влияе това дѣйствие. Съ други думи, трѣбва да се взиматъ въ внимание: стѣпеньта, траянието и вѣроятността на всичкитѣ неприятни и радостни чувствования въобще, които това поведение може да има за слѣдствие за дѣйствующия самичкъ и за ближнитѣ му.

Споредъ какво се мѣри стойността на едно дѣйствиe?

Человѣчеството е захванало късно да разбира, какъ слѣдватъ събитията едно слѣдъ друго като причина и слѣствие, и да съзнава слѣдствията на человѣческото дѣйствуване; а още днесъ за днесъ това разбиране и това съзнаване е твърдѣ непълно. Обаче не трѣбва да забравиме, че вѣчното морализиране на человѣческия животъ се основава върху това обстоятелство, че стойността на дѣйствиата се мѣри споредъ слѣдствията имъ. Който има честна воля, да прави добро и справедливо и иска окончателенъ отговоръ на въпроса: „каково трѣбва да правя?“ нему трѣбва да посочимъ на слѣдствията на неговото дѣйствуване за щастието на человѣчеството.

Каква важностъ има благоразумието за изпълнението на социалнитѣ длѣжности?

Очевидно е, че благоразумието въ областта на социалнитѣ дѣйствувания не е по-маловажно, отъ колкото въ кръга на поведението, което се касае до собственото благощастие. Затова съвсѣмъ несправедливо е, ако би да мисли нѣкой, че благоразумието е исклучително егоистическа добродѣтель. Каквото се касае до интелектуалната страна на тази добродѣтель, която се изразява чрѣзъ правилото: „каквото правишъ, прави го съ разумъ и помисли за края,“ то е

ясно, че ще ѝ намѣримъ у истинскитѣ благо-
дѣтели на челоуѣчеството така също, както и
у онзи, който е мждъръ само за себе си. А
отъ друга страна върлинитѣ на волята, които
благоразумието съдържа въ себе си, именно :
самонадвивание, храбростъ и умѣрен-
ностъ съ не по-малко нуждни при изпълнението
на социалнитѣ длѣжности, както и при изпъл-
нението на длѣжноститѣ, които се отнасятъ до
самаго себе. Самонадвиванието се изисква осо-
бенно тогава, когато съчувствието се възбужда
при нагледни мотиви; така на пр. общото
благоволение, което се отнася до обществото,
трѣбва да надвива върху благоволенieto, което
можемъ да осѣщаме къмъ отдѣлни лица. Храб-
ростта и умѣреността могатъ да се считатъ
като клонове отъ самонадвиванието. Храбро-
стта е нужна, понеже много пѣти социални-
тѣ длѣжности не могатъ да се извършватъ,
безъ да се излагаме на опасности и болки.
Умѣреността е нужна, понеже трѣбва да се
грижимъ при распрѣдѣлението на добринитѣ
не само за настоящето, нѣ и за бѣдѣцето, и
не само за бѣдѣцето на тия, които живѣятъ
сега, нѣ и за бѣдѣцето на потомството.

*Какво трѣбва да ръководи челоуѣка при
изпълнението на длѣжноститѣ му?*

Челоуѣкъ трѣбва отъ млади години да на-
викне, да размишлява върху слѣдствиата на
своитѣ дѣла и да взима прѣдъ видъ тоже и
отдалеченитѣ слѣдствия. Той трѣбва да бѣде

въспитанъ така, щото да взима прѣдъ видъ постоянно по-висока цѣль. Трѣбва да му внушимъ, като света длъжностъ, че не бива да се ръководи отъ първото появяване на доброто, нъ че трѣбва да неспита съ достатъчна грижа, кое нѣщо въ дадения случай е правото.

§ 12.

Справедливостта.

Дѣйствувай съобразно съ благо на челоуѣчеството! Въ това най-високо и най-общо морално прѣдписане сж събрани двѣ прѣдписания: не намалявай благо на челоуѣчеството, уголѣмявай доброто (благо) на челоуѣчеството! Тѣзи двѣ заповѣди се отнасятъ една къмъ друга, както болка къмъ радость; защото едната изисква, да не уголѣмяваме бѣдата между хората, а другата, да възвишаваме щастнето на челоуѣчеството. Съблюдаването на първата заповѣдь съчинява добродѣтельта на справедливостта въ най-широката смисль. Тя бѣше четвъртата основна добродѣтель на старитѣ. А съблюдаването на втората заповѣдь съставлява добродѣтельта на благоволеннето или на челоуѣколюбнето, което не се е намирало между добродѣтелитѣ на старитѣ народи.

Първата заповѣдь прѣдшествува втората, тѣй като въобще отбѣгване отъ болката е главното правило. Адамъ Шмидъ казва: „Обществото може да сществува безъ добродѣтели, ако и не въ много щастливо състо-

яние; нъ тамъ, гдѣто съществува несправедливостъта, обществото пропада напълно. Благодарността е орнаментъ, който украсава социалната постройка, нъ не е основа, която я носи; а справедливостъта е основний камъкъ, върху когото стои цѣлата постройка.*) — Затова справедливостъта е главната и най-светлата частъ на цѣлия моралъ.

Не намалявай благомо на челоувѣчеството!
„Челоувѣчество“ е име за съвокупността на хората; който намалява благомо на единъ челоувѣкъ, той вече намалява благомо и на челоувѣчеството, освѣнъ ако намалението на благомо на едно лице е необходимо условие, за да се прѣдпази по-голѣмо намаление на благомо на други лица. Слѣд. правилото на справедливостъта е: не докачай никого (*neminem laede*), освѣнъ ако би въздържаннето отъ докачение да е причина за още по-голѣмо докачение. Защитата срѣщу нѣкое несправедливо нападение, което е отправено противъ нашия животъ, противъ нашата непркосновенность, нашата свобода и честь,—защитата, при която необходимо ще се докачи нападателя, не е нѣкое прѣстѣпление, нъ е извършване на правилото на справедливостъта. Който приема да го докачатъ другитѣ, той чрѣзъ това подстрѣква къмъ повторение на такива нападения тоже и срѣщу другитѣ, и може по такъвъ начинъ да стане виноватъ за нарушението на социалнитѣ

*) На царския дворець въ Виена е написано: *Justitia regnorum fundamentum*; значи: справедливостъта е основа на царствата.

длъжности. *Бонтъ* казва: „Недавайте, да тѣпчатъ съ крака правата ви!“ и прибавя: „който се прѣструва за червей, не може послѣ да се оплаква, ако го тѣпчатъ съ крака.“

Държавата, която наказва злодѣйцитѣ, не докачва съ това, нѣ тя изпълнява едно прѣдписаніе на справедливостта. А на сѣдната, който прилага законитѣ, не могатъ достатъчно да му се припомнятъ думитѣ: „Онзи, който прощава лошитѣ, той ѣ поврѣжда добритѣ.“*)

Съобразно съ общитѣ закони на приспособленіето къмъ условіята на живота, у хората сж развити побуждения къмъ отмѣщаваніе. Това побужденіе Шмитъ нарича „стражарь на справедливостта.“ Нѣ стражарь ще стане само тогазъ, ако се слѣе съ социалното чувствование и ако е подчинено на него. Значи, едно докачение трѣбва да се наказва само тогазъ, когато го изисква интересътъ на челоувѣчеството. У цѣлия цивилизованъ свѣтъ е прѣдставено раздаваніето на равосѣднето (публично отмѣщаваніе) на особенни държавни органи, за да не става несправедливостъ; тѣзи органи иматъ да изпълняватъ наказателнитѣ закони, които сж издадени за защита на обществото. Защото сѣдната, който опрѣдѣля наказаніето, не бива да се ръководи само отъ слѣпото побужденіе на отмѣщението, нѣ отъ разумното размисленіе за интереса на челоувѣчеството.— Отварщеніето отъ несправедливостта е добро характерно качество, което

*) *Bonis nocet qui malis parcit*

не бива да се подкопава. Това е нагласявалъ съ пълно право здравия моралъ на старитѣ Гръци. А така ежщо и св. апостолъ Павелъ казва: „Мразѣте лошото!“—

Исполнението на всеобщото прѣдписаніе, да се въздържашъ отъ докачването на другитѣ, съдържа второто прѣдписаніе: всичкитѣ дѣйствія да се изоставятъ, чрѣзъ извършването на които би могли да се докачатъ другитѣ, и никое дѣйствие да не се пропусне, чрѣзъ опущението на което би могло да се докачи правото на другитѣ. Първото изискване е първобитно и всеобщо; второто обаче прѣдполага доброволно прѣвзиманіе на обязанността.

Странѣ отъ всички дѣйствія, чрѣзъ които би могли да се докачатъ другитѣ! Тази заповѣдъ изисква, не само да се оставятъ всичкитѣ дѣйствія, чрѣзъ извършването на които би могли да дойдемъ въ стѣлкновеніе съ наказателнитѣ закони (нападение на живота, на тѣлесна неприкосновенностъ, на лична свобода, на гражданска честь и собственостъ и т. н.), нъ тя има много по-широкъ кръгъ. За да си прѣдставжтъ точно цѣлия обемъ на тази заповѣдъ, хората си внушавахъ всекога думитѣ на Исуса Христа: „Щото не щещъ да ти правятъ другитѣ, не прави го и ти тѣмъ!“ Да се мислишъ въ положението на оногוזъ, до когото се касае дѣйствието, това е най-лесно срѣдство, за да разберешъ, дали това е едно дѣйствие докачително или не. Трѣбва да си прѣдложишъ въпросътъ, прѣди да се вдадешъ на това

или онова побуждение: „какъ би се харесало на тебе, ако би другъ да се отнесе също така срѣщу тебе?“ И тогава ще прѣдвидишъ лошата страна на много дѣйствия, която по-напрѣдъ не си забѣлѣжилъ.

Коего е за мене право, трѣбва да е същото и за другитѣ, които се намиратъ съ мене въ еднакви обстоятелства. Пристрастието, т. е. докачението на това правило, е докачение на другитѣ,— една несправедливостъ

Нетърпимостъта, т. е. поврѣжданieto на другитѣ по какъвто и да е начинъ, понеже тѣ сж на друго мнѣние отъ насъ, е несправедливо. Също така е несправедливостъ, ако прѣзираме тѣхнитѣ добри качества, ако ги осждаме бързо споредъ общото (класно) понятие, намѣсто да испитваме подробно (частно) и да признаемъ тѣхнитѣ индивидуални характерни качества.

Докачение на другитѣ ще бжде тоже, ако се поврѣжда характера особено на млади хора. Такива дѣйствия могатъ да бждатъ хилядо пжти по-тежки отъ колкото дѣйствията, които иматъ за слѣдствие тежки физически поврѣждания; защото печалнитѣ слѣдствия за чловѣчеството могатъ да бждатъ хилядо пжти по-голѣми.

„Да говоримъ—казва Д-ръ *Пейли* *)—значи да дѣйствувамъ, както въ философска строга смисль, така и въ отношение на цѣльта на морала; защото, ако нещастieto и побуждението на дѣйствуванието сж същитѣ, то срѣд-

*) *Paley*, английскій моралъ-философъ; (1743—1805) главното му съчинение е, „*Evidences of Christianity*,”

ствата, които ни управляватъ, не правятъ никаква разлика.“ Следователно, „управлението на езика“ съчинява главната частъ въ осъществлението на справедливата воля, т. е. на трайната и на постоянната воля, да не докачимъ никого. Това се искава и въ свѣщенитѣ писания на различнитѣ религии. Най-подиръ *Лутеръ*, казва: „Ако срѣщнешъ лошъ езикъ, който пеува другитѣ, то му говори направо прѣдъ очитѣ, за да почървенѣе отъ срамъ. Тогазъ съвѣмъ ще мълчи, а инакъ може да наклѣвети нѣкой бѣденъ человекъ до такава стѣпень, щото мъчно би могло да му се помогне. Честъта лесно се отнима, нѣ мъчно се повръща.“

Заб. Има два вида докачания, гдѣто настоящий позитивенъ моралъ, т. е. общественото мнѣние за моралнитѣ работи, е отдалеченъ още твърдъ много отъ идеалния моралъ; наистина тия докачания не се одобряватъ, нѣ не се и осъждатъ до такава стѣпень, както го поисква благомото на човѣчеството. Тѣзи два вида докачания: дуелтъ и кървното отмѣщение за радостъ сж твърдѣ редки въ България, (което обаче не може да се каже и за съседнитѣ страни); и затова нѣма да се простирамъ да говоря за тѣхъ въ настоящий учебникъ.

§ 13.

Благодарността.

Въ общий законъ, че трѣбва да се пазимъ да не докачаме другитѣ, се подразбира (освѣтъ казаното) че не бива ни да пропустнемъ никое дѣйствиe, чрѣзъ чието опущение би могли да докачимъ нѣкои юридически и морални права на другитѣ. Тая длъжностъ състои въобще въ това: *да не излъжемъ хората въ тѣхнитѣ естественни и добръ основани очаквания.* На първо мѣсто въ това отношение можемъ да

спомѣнемъ длъжността благодарностъ. Тя е била вече отъ най-старитѣ врѣмена тѣсно свързана съ справедливостта и даже се считала отъ Сократа като една частъ отъ свправедливостта. Както у челоуѣка е естествено побуждението, за извършено злодѣяние да трѣси отмъщение, така също е естествено, да възвърне доброто, което му е било направено. Това се нарича чувствоуание на благодарностъ, и благотворното слѣдствие на това явление е побуждението къмъ благодѣтелни дѣйствиуания. А който се указуа неблагодаренъ и който не възвърне нѣкое благодѣяние, щомъ благодѣтельтъ му се нуждае, той го докача силно, защото го излъгуа въ най-естественното и най-основното очакуание. А такууъ челоуѣкъ прави щета и на обществото, защото дауа поудъ, да се отклоняуатъ хората отъ да правятъ благодѣяния. Болката отъ излъгано очакуание може да бже, както по интезивността си, така и по траянието си твърдѣ голѣма. Миллѣ казуа: „Нѣма почти по-голѣмо докачение, което би могълъ да прѣтърпи челоуѣкъ, и никое докачение не го нараняуа по-дълбоко, отъ колкото оноуа, при което нему би се отказало въ нужда това, което той очакуа по навикъ и съ пѣна сигурностъ. Въ малко случай несправедличността е по-голѣма, отъ колкото въ това просто спираиие на доброто.“ Най-главната длъжностъ въ това отношение е *благодарността къмъ родителитѣ*; защото тѣ, като съ изпълнили своята длъжностъ къмъ дѣцата си, станжли съ най-голѣми благодѣтели на челоуѣчеството. Както челоуѣкъ трѣб-

ва да се отнася съ любовъ къмъ родителитѣ си, също така трѣбва и къмъ *отечеството*. Той трѣбва да си припомни, колко длъжи на него; той нека сравнява своето положение съ положението на онзи, който не е порасълъ въ едно гражданско общество. И затова той трѣбва да се отдължи за добринитѣ, които е получилъ отъ прѣдшнитѣ поколения, чрѣзъ сериозна и вѣрна работа въ полза на сегашний родъ и на бѣдщиитѣ поколения. *Платонъ* е казалъ: „За грѣшкитѣ на родителитѣ и на отечеството обичатъ лошиитѣ хора много да говоржтъ, а добритѣ хора искатъ да ги скрижтъ“. Има такива хора, които претендиратъ за всички възможни права отъ родителитѣ и отъ отечеството, а отъ своя страна не искатъ да знажтъ за никакви задължения. Тѣмъ не сж извѣстни двѣтѣ основни понятия на моралтъ: „*заплащание* (въздаание) и *взаимност*“

Между длъжноститѣ къмъ *отечеството*, сирѣчь къмъ обществото или съвокупността на хората, които живѣжтъ въ държавно съединение, стои на първо мѣсто точното изпълняване на държавнитѣ закони. *Аристотелъ* вече каза: „Възъ законитѣ се основава блаженството на държавата.“ Даже и позитивнитѣ закони, които не считаме за цѣлесъобразни и които може би не одобряваме, трѣбва да съблюдаваме; защото какво нѣщо би могло да произлѣзе за общественото спокойствие, за всеобщето благо и за явната безопасност, ако би могълъ всѣкой да прѣнебрѣгне държавнитѣ закони, когато му

скимне?—По легаленъ или законенъ начинъ можемъ да търсимъ, да се поправятъ неodobрянитѣ отъ насъ закони; нѣ до гдѣто тѣ съществуватъ, ний сме длѣжни, да имъ се подчиняваме, понеже всѣко барушение на единъ позитивенъ законъ е една стѣпка къмъ анархията, а анархията е много по-голѣмо зло, отъ колкото различнитѣ злини вхтрѣ въ единъ държавенъ организмъ.

Съблюдаването на гражданскитѣ закони се включава въ справедливостта; така е било вече и въ най-старитѣ врѣмена; на пр. *Аристотель* е казалъ: „Справедливостта и законността сж равни.“ А *Спиноза* казва: „Справедливостта е постоянство на волята, всѣкому да отдавашъ това, което му принадлежи споредъ гражданскитѣ закони. *Платонъ* казва: „Всѣкому своето“^{*)}).

Всѣкога се считашъ за несправедливъ, ако не отдавашъ нѣкому това, което му се пада споредъ законитѣ на държавата.

§ 14.

Притѣжанието.

Нуждата отъ притѣжанието (собствеността) слѣдва непосредвенно отъ естеството на чловѣка и отъ неговитѣ условия за съществуване. Доброволно земята дава твърдѣ малко и може само малцина да храни, ако би тѣ да се ограничаватъ само върху това, което имъ дава непосредвенно самото естество. Несравнено

*) *Suum cuique.*

по-голяма частъ отъ богатата, които сж за на-
стоящитѣ хора необходими, сж произведени чрѣзъ
работа. А на работата щѣше да липсва най-
могъщитѣ мотивъ, ако да не бждѣтъ осигурени
плодоветѣ на онзи, който работи, тѣи щото да
може споредъ свободната си воля да ги управ-
лява и спестява въ свой интересъ, както и въ
интереса на своята фамилия и на своитѣ при-
ятели. Всеобщото благоволение е прѣслабъ мо-
тивъ у повечето хора, да би могълъ да ги под-
бужда къмъ работа и прилежание. Безъ соб-
ственността нѣма никакво мѣняване на сто-
китѣ, а безъ това нѣма никакво раздѣление на
работата, и безъ туй щѣхме да сжествуваме
като диваци. Безъ строго опрѣдѣлено право на
собственността нѣма нийдѣ сигурность и спо-
койствие, нѣ щѣше да сжествува „борба на
венчки противъ венчки“. Съ пълно право се
утвърждава, че може съ малки исключения и
най-бѣдния въ едно цивилизовано об-
щество да живѣе по-добрѣ, отъ колко-
то единъ дивакъ въ пустинята. Наисти-
на бѣдний само чрѣзъ това е вече богато възна-
граденъ, защото живѣе въ уредено общество,
което може да му е отнело нѣщо отъ това, което
той би притѣжавалъ въ „естественно положение“.

Това не исключава, че несъразмѣрностьта,
каквато сжествува днесъ въ отношението на
собственността, е голѣмо зло, и обществото е
длъжно да се стрѣми, да урегулира тази несъ-
размѣрность. Нѣ никога не бива да се прокла-
мира, че трѣбва собственността да се махне и
че разбойничеството и кражбата сж позволени,

Това би значило, не че напрѣдва челоуѣчеството, нѣ че върви надирѣ къмъ „естественното (диво) положение.“

Длъжността на индивидуалний челоуѣкъ е: да си запазва живота и здравието, да се грижи за своитѣ нужди, да развива своитѣ способности въ физическо, интелектуално и морално отношение съобразно съ прѣдписанието на разума. Тѣзи цѣли челоуѣкъ не може да постигне, ако би да остане самичкъ; нѣ той се нуждае отъ асоциация съ другитѣ, за да си помагатъ взаимно. И асоциацията, отъ която произлизатъ толкова добрини, си има тази тъмна страна, че сама тя ограничава това развитие на челоуѣка въ извѣстни точки; защото, като дѣйствуватъ способноститѣ на съединенитѣ индивидууми едновременно, то развиванieto на способноститѣ на единия става често пѣти прѣчка за другитѣ.

Една система отъ колелца въ една машина произвежда дѣйствие, каквото едно отдѣлно колело не би могло да произведе. Една система има повече сила, повече правилностъ и дава по-голяма гаранция за трайностъ, отъ колкото едно отдѣлно колело. Нѣ тия прѣимущества се постигатъ само чрѣзъ туй, като всеко колелце загубва—тѣй да се каже—една частъ отъ свободата си; защото за да се постигне цѣльта, нужно е, да се подчинятъ всичкитѣ подъ условieto на общата система. Така и въ една социална организация, сирѣчь въ държавата, се ограничава до извѣстна стѣпень индивидуалната свобода; нѣ туй ограничение богато се възнагражда чрѣзъ благодатъта, която произлиза отъ нея. Това може да се обясни чрѣзъ слѣдующитѣ *примѣри*:

Ако би челоуѣкъ да е самичкъ, той щѣше да се грижи за своитѣ нужди чрѣзъ употреблението на срѣдствата, които му дава естеството. Той щѣше да откъсне плодъ отъ първото дърво, което му се испрѣчи, и щѣше да търси защита въ пещеритѣ, които му се виждатъ най-удобни; ако ли той би си построилъ една колиба, щѣше да живѣе, гдѣто си иска, и могълъ би

да ѝ построи, гдѣто му се ще. Цѣлий свѣтъ—тъй да какж—щѣше да принадлежи на този отдѣленъ чловѣкъ, и притѣжанието както и ползуванието отъ всичнитѣ дарби на естеството не би имало други граници, освѣнъ неговитѣ сили. А отъ минутата, богато чловѣкъ се съедини съ другитѣ нему подобни, тази свобода е невъзможна; защото, ако би всички да си запазватъ правото за всичко, отъ туй би слѣдвало, че никой нѣма право за нищо.

Другъ единъ примѣръ може да обясни това още по-хубаво: ако отиде единъ чловѣкъ на разходка въ една градина, той може да върви бързо или полегка на-самъ на-тамъ, споредъ желанието си, и цѣлата градината е—тъй да се каже—негова; той може да се разхожда, до гдѣто му позволяватъ силитѣ. По-подиръ дойде другъ чловѣкъ на разходка въ сѣщата градина. Чрѣзъ това вече се ограничава свободата на първия, защото е очевидно, че не може никоя отъ двѣтъ личности да отиде тъкмо тамъ, гдѣто се намира другата, безъ да се сблѣскаатъ. По-подиръ дойджтъ и други на разходка, и свободата се ограничава още повече, съ-размѣрно съ това, колкото се уголѣмява числото на посѣтителитѣ. Ако се напълни градината съвсѣмъ съ хора, то ще трѣбва най-строгъ поредъкъ, за да не стане най-голѣма бъркотия. Кое срѣдство има, за да се запази реда и да се запази колкото се може повече свобода на всѣки единъ?—Срѣдството е, да се отнеме отъ всѣкого малко свобода, като се изисква отъ него, да върви по ония посоки, които отговарятъ на нуждитѣ и на общий редъ. Ако еднитѣ ще вървжтъ на дѣсно, другитѣ да се отстранжтъ на лѣво и обратно. Само тогазъ ще съществува редъ въ градината, и всички ще се разхождатъ съ относително по-тѣсна или по-широка свобода.

Слѣдователно основний фактъ за социалната организация е: ограничението на индивидуалната свобода, до колкото е необходимо, за да се запази общественний редъ и да се варди свободата, нужна за всичкитѣ.

Отъ тази точка зрѣние може да се цѣни, каква безсмислица говорѣтъ ония, които си прѣдставляватъ индивидуалната свобода като нѣщо абсолютно, което не би могло никакъ да се ограничава. Това е най-голямъ абсурдъ. Абсолютна индивидуална свобода въ никой социаленъ организъмъ не е възможна, безъ да се унищожи цѣлий общественъ поредѣкъ. *)

§ 15.

Вѣрността.

Ще разглеждаме сега длъжността, какъ трѣбва да се изпълняватъ обѣщанията и контрактитѣ. Тя се нарича „длъжностъ на вѣрността“ въ по-широка смисълъ на думата. Всички напрѣдѣкъ, а даже и съществуването на човѣческото общество, се основава на това, щото единъ да може да се обляга върху обѣщанията на другий. Може да се каже, че въ всѣкой моментъ всѣкой членъ на едно цивилизовано общество е зависимъ отъ това, щото другитѣ да изпълняватъ задълженията, които тѣ сж взели върху себе си. Очакванието, че другитѣ ще изпълнятъ онова, на което сж се съгласили, ржководи всичкитѣ наши дѣйствиания за настоящето и всичката наша грижа за бъдщето. Ако ли се излъжемъ въ това наше очакване въ нѣкой извѣстенъ случай, то осѣщаме болка или неприятность, която е толкозъ по-голяма, колкото е по-голяма отъ една страна важността на прѣдмета за насъ, и колкото по-силно е било отъ друга страна нашето довѣрие. Чрѣзъ всѣкой актъ на излъгването

*) Видѣть *Балмесъ*: „*Етика*“ стр. 87—90.

при такъво едно очакване се намалява нашето довърне къмъ ближнитѣ. А това нѣщо може да повлияе лошо върху всичкото наше бждще чувствовање и дѣйствиување; а ежщо така можтъ и другитѣ, като знажтъ за вѣроломството, да се докажтъ и да се повлияжтъ по подобенъ начинъ.

Человѣкъ, който се е обѣщаль нѣщо, който се е задължилъ въ нѣкое отношение, се е отказаль отъ свободата, да ли да извърши това дѣйствие или да го не извърши; той е създаль правото върхъ това дѣйствие у другия, защото той нарочно е възбудиль въ него очакванието на това дѣйствие, и той би му причиниль болка, ако би да го излъже въ това очакване. Понеже задължението, да испълнмъ обѣщанието, се основава на съзнателното и нарочно възбудено очакване, то трѣбва да се разбиратъ думитѣ на обѣщанието, ако би да допуцать различни тълкувания, веѣкога въ такъвъ смисель, въ какъвто ги е схванала другата личность, споредъ мнѣнието на обѣщающий се. Слѣдователно онзи, който се е обѣщаль, не бива да се ползува отъ двусмисленността на думитѣ, ако би искаль да оправдава вѣроломството си.

Веѣко едно излъгвание на очакванието е болка, която се причинява на другитѣ, и слѣдователно е една злина, която трѣбва да се избѣгва, до колкото е възможно. Ний не сме отговорни за всичкитѣ очаквания, които се възбуждатъ безъ нашето знаяние, може би вслѣдствие нашето поведение; нъ ний сме длъжни въ нашето поведение да избѣгваме всичко, каквото

би могло да възбуди очакването, на което ний не сме склонни да отговаряме. А ний сме длъжни да изпълнимъ очакването, което сме възбудили съзнателно (или прѣдизвикали нарочно), защото иначе щѣхме да причинимъ съзнателно болката или докачението на другитѣ. Злото отъ излъгано очакване се уголѣмява въ значителна степенъ, ако онова очакване е било отъ такъвъ видъ, щото го считатъ всички за справедливо; защото въ тоя случай би могли да се колебажтъ и другитѣ хора, които знажтъ за това излъгано очакване, въ тѣхното довѣрие на челоуѣческата вѣрность.

Колкото да е необходимо за доброто на челоуѣчеството, да се почитатъ високо обѣщанията, то пакъ това правило на длъжността не е безъ исключение. Разбира се, че обвѣрзването прѣстава, щомъ онзи, комуто сме дали обѣщанието, прѣстава да настоява върху него, само ако чрѣзъ това не се докажтъ правата на трета личность. — Послѣ обѣщанията не сж задължителни, ако противорѣчжтъ на едно по-прѣдишно обѣщание или задължение. Защото, какъ би могълъ да се отдължишъ на едно по-прѣдишно задължение? Чрѣзъ едно ново обѣщание ли?—Тогазъ би могълъ челоуѣкъ да се освободи отъ всѣко едно задължение, стига да се обѣщае, че нѣма да го изпълни. Задълженията, отъ които би могълъ челоуѣкъ споредъ волята си да се освобождава, не можтъ да сж никакви задължения. Неправдата въ този случай не е въ прѣкъсването, нѣ въ даванието

на второто обѣщание, (сир. виноватъ си, не че не си изпълнилъ обѣщанието, нъ че си го далъ). Обѣщанията не сж задължителни и въ такъвъ случай, ако се укаже по-послѣ, че сж били несправедливи; защото справедливостта на обѣщанието се прѣдполага за веѣкой случай. Обѣщанията не сж тоже задължителни, ако се основаватъ на едно заблуждение, което е прѣдизвикалъ онзи, комуто сме се обѣщали; както на пр., ако нѣкой прѣдстави нѣкому лъжливи аргументи и му искара нѣкое обѣщание. Сетнѣ и такива обѣщания не сж задължителни, които сж искарани отъ насъ чрѣзъ заплашване или насилствено; защото това не отговаря на интереса на обществото, да би могълъ индивидуумътъ да очаква изпълнението на обѣщанията, които сж искарани отъ другитѣ по такъвъ единъ незаконенъ или насилственъ начинъ.

Контрактътъ е законно задължение. Каквото бѣше казано за обѣщанията, струва въ обща смисълъ и за контрактитѣ. Като новъ моментъ се присѣдинява само това, че задължението, да се държи контрактътъ, се унищожава чрѣзъ неиспълнението му отъ другата страна. Защото взаимността е или изрично условие на единъ контрактъ, или такъво условие, което се разбира само по себе си.

А двойна е неправдата, ако не само се пропускатъ дѣйствиата, за които е билъ чловѣкъ задълженъ, нъ ако се прави още лошо намѣсто добро. Ако се състои това двойно докачание въ туй, щото личносттата, на която чловѣкъ дължи вѣрность, или нѣйнитѣ тайни се прѣ-

даджтъ на неприятелитѣ: това съчинява прѣстѣпленіето на *прѣдателството*. Това е таквъ единъ актъ, който зарадъ двойната си подлостъ заслужва да бѣде прѣдметъ на най-високо негодуване и наказание.

Особенно важни сж изричнитѣ или подразбираниѣ условия при приеманіето на нѣкоя *правителствена длѣжностъ* или нѣкое звание. Тукъ вѣроломството и легкомисленността сж особенно опасни; а отъ друга страна знаемъ, че, ако всѣкоя изпълнява своята длѣжностъ вѣрно и сериозно, може да успѣва обществената работа. „Не каквото отговаря на съсловіето на чело-вѣка—казва словенскій поетъ Грегорчичъ—нѣ каквото той може (споредъ способноститѣ си), трѣбва да го извърши.“*) *Миллз* казва: „Всѣка полезна работа трѣбва работникътъ да счита като публична длѣжностъ, която получава достойнството си чрѣзъ начина, какъ се изпълнява, и която, ако и да е още толкозъ скромна, става само тогазъ проста и недостойна, ако се извършва при недостойни мотиви и по недостоеенъ начинъ“. А *Фихте* казва: „Ако всѣкоя извършва споредъ длѣжността си всичко, каквото може, то всичкитѣ съсловія сж отъ равна стѣпень прѣдъ сждилището на чистий разумъ.“

§ 16.

Правдата.

Съ длѣжността на вѣрността е сродна до извѣстна стѣпень длѣжността на правдата;

*) *Ne, kar veleva mu stan, kar more človek je storiti dolžan*
S. Gregorcic.

защото, който се обръща до менъ съ сериозни думи, той знае, че възбужда въ мене очакванието, че ще каже истината. Слѣдователно, ако не каже истината, той излъгва едно съзнателно възбудено очаквание; той докача едно мълчеливо обѣщание. Нъ задължението къмъ правдата не трѣбва да се изважда отъ задължението да изпълнишь едно „мълчеливо обѣщание“, ами онуй задължение слѣдва непосредствено отъ върховний мораленъ принципъ. Доброто на чловѣчеството зависи въ хиляди отношения отъ правдата и истинността. Правдата (споредъ думитѣ на *Russò*) е „окото на разума“; заблуждението обаче е слѣпостъ, а слѣпостъта води къмъ пропастъ. И наистина, никое заблуждение не може да бжде полезно за чловѣчеството, защото всеѣко заблуждение трѣбва да има за слѣдствие нѣкое погрѣшно дѣйствиување.

Лъжата, т. е. нарочната измама на другитѣ чрѣзъ нашитѣ думи, е единъ актъ, който се явява всеѣкога, когато нашитѣ думи не сж върни въ тази смисълъ, въ каквато ний прѣдполагаме, че ги е схваналъ слушательтъ; защото и тукъ не бива да се криемъ, (както казахме ежщото при обѣщанието и договорътъ) задъ двусмисленността на думитѣ. Неправедливостъта на лъжата произлиза отъ една страна отъ първобитнитѣ и особенни лоши слѣдствия, каквито тя може да има; а отъ друга страна отъ второстепеннитѣ и всеобщи лоши слѣдствия. Очевидна е лощевината на такава лъжа, чрѣзъ която ний поврѣждаме направо другитѣ, както

напримѣръ клѣветение; това е най-грозний видъ отъ лъжата. Сжщото е, ако показваме нѣкому кривий пѣтъ или му посочваме криви срѣдства; въ такъвъ случай докачението на другитѣ е очевидно, а правдата се явява тукъ (както жъ считахъ Аристотель и Руссѝ) като една частъ отъ справедливостъта. Колкото по-голѣмо е докачението, което се прави чрѣзъ лъжата, толкозъ по-голѣма е неправдата (не-справедливостъта). По тая причина лощевината на лъжата може да има различни стѣпени и може по нѣкога да бжде по-голѣма отъ нѣкое явно прѣстѣпление. Грозотата на лъжата обаче става още по-голѣма и по-явна, ако вземемъ прѣдъ видъ нейнитѣ второстѣпenni и общи лоши слѣдствия. Цѣлото социално съобщавание се основава на довѣрието на чловѣкъ къмъ чловѣка; а всѣка лъжа, както и всѣко вѣроломство, поврѣждатъ това довѣрие. Слѣдователно, въ всѣки такъвъ актъ лежи извѣстно докачение на чловѣчеството; и така една лъжа, която на първъ погледъ никого не поврѣжда, може да стане упропастителна чрѣзъ тѣзи второстѣпenni лоши слѣдствия. Освѣнъ това тѣи нареченитѣ „невинни лъжи“ раждатъ у чловѣка навикътъ да прѣзира истината, отъ което скоро се въсползватъ собственний интересъ (егоизъмъ) и страстьта. По тая причина такива „невинни лъжи“, ако се прощаватъ, ставатъ изворъ на виновати лъжи. Не безъ причина обичаме да заключаваме отъ неистинностъта въ малки нѣща за неистинностъта въ голѣми нѣща. Отъ друга страна ницо

повече не повдига нашето уважение къмъ челоуѣка, отъ колкото, ако видимъ, че той съскрупулозна грижа избѣгва лъжата въ най-малкитѣ, както и въ най-голѣмитѣ нѣща. Ако виждаме у одного това качество, то можемъ много други грѣшки, които той има, да му простимъ. Учений челоуѣкъ по своето звание е двойно задълженъ, да почита истината; у него всѣки видъ на неистинността въ изпълнение на званието му не е само лъжа, нѣ при това още е и вѣроломство. Най-голѣмий порокъ на учений е неистинността.

Не може обаче да се нарече лъжа, когато челоуѣкъ чрѣзъ говора си прѣдизвиква нѣкое криво прѣдставление, безъ да се излъже нѣкое довѣрие; както става това въ поетически съчинения отъ всѣкакъвъ видъ, които иматъ за цѣль, само да забавляватъ и поучаватъ, а не да разказватъ факти. Не могатъ да се считатъ за лъжи и различни фрази за учтивость, върху значението на които нѣма никакво съмнение; както на примѣръ: „високо почитаемий господине“, „съ най-отлично почитание“ „негова милость“ и пр. Въ такъвъ случай не трѣбва да се беспокоява съвѣстьта ни. Нѣ има и такива случаи, гдѣто нарочното излъгване чрѣзъ думи не може да се нарече „лъжа“. Съ други думи, има такива случаи, гдѣто не е несправедливо, нѣ — справедливо да се искаже и съзнателно неправдата. То сж такива случаи, гдѣто първобитнитѣ лоши слѣдствия на казванието истината далеко надвиватъ второстепеннитѣ лоши слѣдствия на неправдата; гдѣ-

то, слѣдователно, върховний етически принципъ полага своето *veto* противъ това, да се каже истината. Трѣбва прѣди всичко да се постави, въ какви случаи е несправедливо казването на неправдата; сиречь гдѣ то заслужава названието „лъжа“ и гдѣ не. Интересно е, че отъ Сократа до Шопенхауера, именно ония философи, които толкозъ жъртвуха за правдолюбието и бѣхх даже готови живота си да жертвуватъ за правдата, защитавахх мнѣнието, че е справедливо въ извѣстни случаи да не се казва истината.

А други нѣкои, които нѣмахх такъво мжжество, да се жертвуватъ за истината, искахх да опрѣдѣлхтъ тази длъжностъ за абсолютна, която нѣма никакво исклучение.

Примѣри: „Не убивай“ е една заповѣдь, която трѣбва да се почита още по-високо, отъ колкото заповѣьта „не лъжи“. А человекъ може по нѣкога чрѣзъ думи и даже чрѣзъ мълчание да убие. Това знае на пр. всеки, комуто единъ тежко боленъ человекъ зададе въпросътъ относително болестта му. Ако би му казалъ истинната, той би му поврѣдилъ още повече.

Кой не би излъгалъ нѣкой разбойникъ, който прѣслѣдва нѣкого, когато го пошита, по кой нѣтъ е заминалъ человекътъ, когото той прѣслѣдва?—Ако би да кажемъ истинната, ний щѣхме да станемъ съучастници на прѣстѣпленieto. Съзнателното излъгване на единъ человекъ дѣйствително е едно докачение; нѣ даже и физическото докачение подъ извѣстни обстоятелства може да е справедливо (на примѣръ при самозащитата), така е и докачението отъ послѣдния видъ. Сидгуинъ казва: „Ако можемъ при защитата на самага себе или на другитѣ даже да убиваме, то би било чудесно, какъ да не би могли да «лъжемъ», ако ни

защитава това по-добрѣ. Нѣ и при онзи, който чрѣзъ неоправдани въпроси иска да открие нашитѣ тайни или тайнитѣ на другитѣ, такъва самозащита или защита на другитѣ съ думи си има основание. Дѣйствително, тукъ излъгваме едно довѣрие, нѣ именно въ интереса на челоуѣчеството е желателно, щото въ такъвъ специаленъ случай да не съществува това довѣрие; тогазъ именно ще прѣстане такъво нападение срѣщу справедливи тайни.

Тоже въ това отношение хората въ обикновенний животъ никога не мислятъ пнакъ; напротивъ, може да се каже, че позитивния мораль е много пхти прѣмалко строгъ къмъ неистинността; и като остави на страна значението на второстепеннитѣ лоши слѣдствия, извинява много нѣща като „невинна фикция“ или като „лъжа въ неловко положение.“

§ 17.

За защитата на животнитѣ.

Заповѣдта „не докачай никого“ не трѣбва да се разбира само за отношенията между челоуѣцитѣ, нѣ и за отношенията на челоуѣка къмъ животнитѣ*). Животнитѣ, ако и да нѣматъ разумъ, нѣ не могатъ да се считатъ за „нѣща“, съ които би могълъ челоуѣкъ да по-стѣпва, както му скимне; напротивъ тѣ сж живи и чувствующи същества. *Бентамъ* (славенъ практически философъ и голѣмъ добродѣтель на челоуѣчеството) казва: „Тукъ не е въпросътъ, могатъ ли животнитѣ да мислятъ, могатъ ли да говорѣтъ, ами е въпросъ, могатъ ли да страдажтъ?“

На никое животно не бива да се причини болка, освѣнъ ако се касае до едно по-голѣмо

*) Споредъ „*Dr. Gizycki: „Grundzüge der Moral“*“ стр. 110.

добро; защото болката на животното все пакъ е болка, а относително голѣмината на болката могатъ да се взематъ прѣдъ видъ само стѣпента и трайнието, а никакъ това обстоятелство, че се осѣща отъ този или онзи класъ на чувствующитѣ същества. На никое животно не бива да се причиняватъ болки, освѣнъ ако се касае до едно по-голѣмо добро: този принципъ не осжда умъртвяванието на животнитѣ въобще, за да получи чловѣкъ храна, нъ само мжчението на животнитѣ е запрѣтено. Този принципъ не осжда всичкитѣ вивизикаторски операции (рѣзание на живи животни) изобщо, нъ веѣка една операция, която не е безусловно нужна, за да напрѣдва науката. Животнитѣ не бива да се мжчатъ съ спекулативно-научна цѣль, ако може и безъ това да се постигне цѣльта. Животътъ на животнитѣ се жертвува и животинската болка се произвежда, за да се осигури чловѣчески животъ, и за да се прѣдпазятъ по-голѣми чловѣчески болки. Особено домашнитѣ животни, като наши помощници при работата, заслужватъ да се постжпва съ тѣхъ колкото е възможно по-добрѣ; тѣ иматъ право да претендиратъ за морална пощадность. А мжчението на животнитѣ е въ веѣкой случай сурова неморалность. Тукъ принадлежи не само грозното постжпване съ товарнитѣ животни, нъ и насиленото угояване на домашнитѣ животни, както и мжчителното дрессиране и умъртвяване на животнитѣ*).

*) Виджъ *Kirchner*: „Етика“, стр. 240.

Длъжноститѣ къмъ животнитѣ сж посредственно тоже и длъжности къмъ челоувѣчеството; защото тѣхното изпълнение е — както казва Бентамъ — „срѣдетво, за да се образува всеобщото чувствование на благоволеннето и за да станхтъ хората по-благн, или поне да се прѣдупрѣди онази грозна суровостъ, която, слѣдъ като си е играла съ животнитѣ, се усилова и иска да се насити съ челоувѣчески болки“.

Много родители, които оставатъ дѣцата си ненаказани, когато мжчхтъ животнитѣ, не помислюватъ, колко съгрѣшаватъ чрѣзъ това противъ челоувѣчеството и противъ самитѣ тѣхни дѣца*).

Тѣй като въ нашата страна за жалостъ често се виждатъ всевъзможни мжчения на животнитѣ, нужно би било по тази тема да се напише цѣла книга и на всекъдѣ да се проповѣдва за защитата на бѣднитѣ животни; нѣ тука нека стига казаното, като прибавимъ надѣждата, че скоро ще се заинтересува законодателството за тѣзи не малки прѣтжпления и ще прѣдвиди за тѣхъ наказания, както тона стана вече отдавна въ другитѣ напрѣднали страни.

Справедливостта и правдата обематъ длъжноститѣ, които трѣбва да се изпълняватъ всекога, ако не искаме да сме несправедливи.

*) Радостъ отъ чужда щета или болка е знакъ на едно крайно покварено сърдце. За това не бива да се допусне, да се развива такъва радостъ въ сърдцата на малкитѣ дѣца. Ония дѣца, които се радватъ, ако можхтъ да оскубнхтъ краката или крилата на нѣкои насѣкоми, ако и да знахтъ, че животнитѣ осѣщатъ болки, показватъ вече покварено сърдце. Както постжпватъ тѣ сега като малки съ беззащитнитѣ животни, така ще постжпватъ тѣ, когато пораснхтъ, съ хората, ако имъ се удаде случай и ако иматъ сила.

Д-ръ Г. А. Линднеръ: „Психология“ стр. 182.

А онзи, който е извършилъ несправедливостъ — и кой може да каже, че е безъ грѣхъ въ всичкитѣ тѣзи отношения? — той да не бжде вече несправедливъ, нѣ нека работи и нека да прави добрини. Той нека се старае, да поправи своята несправедливостъ; той нека се старае, да подигне онзи „минусъ“ на благо то въ свѣта, когото самичкъ е причинилъ, чрѣзъ прибавление на единъ по-голѣмъ „плюсъ“ за доброто на челоуѣчеството. Самото покаяние не стига, нѣ трѣбва да гледашъ да станешъ полезенъ на другитѣ.

§ 18.

Благоволенieto.

Челоуѣкъ не бива да докача другитѣ нито прѣмо, нито косвенно. Това е първа и най-необходима заповѣдь въ морала, и тя има най-широкъ обемъ; защото челоуѣкъ е въобще повече способенъ да прѣпятетвува на благосѣтанieto на другитѣ чрѣзъ извършване различни злини, отъ колкото да му подпомага. Нѣ това прѣдписанie на справедливостъта (въ тази най-широка смисълъ на думата) не е единствено, нито най-високо. Къмъ заповѣдъта на справедливостъта се присѣдинява и заповѣдъта на благоволенieto. Благо то на другитѣ не само не бива да се намалява, нѣ трѣбва да се уголѣмява. Обаче границата между благоволенieto и справедливостъта не е точно опрѣдѣлена; защото грижата, да не докачишъ никого въ никое отношение — даже и безъ да се боишъ

отъ посредствуванieto на законитѣ или отъ явното мнѣние — прѣдполага висока стѣпень на благоволенияго като господствующъ мотивъ; нѣ освѣнъ това справедливостта съдържа още много видове дѣйствиування, при които не може да се опрѣдѣли, до гдѣ се простира избѣгванието на едно докачение, а гдѣ захваща позитивното унапрѣждане на общественното добро. Това се вижда частно при длѣжноститѣ на дѣцата и при различни контрактни задѣлжения. Споредъ стѣпеньта на общественната и индивидуалната морализация границата между справедливостъ и благоволение ще бжде различна: колкото на по-висока културна стѣпень се намира нѣкое общество или единъ индивидуумъ, толкозъ повече границата на справедливостта ще се мѣсти въ оная област, която считахъ на една прѣдшна (по-низка) стѣпень на развитие като област на доброволно благодѣяние. И така областта на справедливостта ще става все по-широка, а областта на благоволенияго ще става все по-тѣсна. При едно дълбоко чувство за общо равенство на всѣхитѣ хора, виждатъ се много нѣща като строга длѣжностъ къмъ ближния, каквито на една по-низка морална стѣпень можехъ да се считатъ за „милосърдие“. „Милосърдие“ — тази дума не би трѣбвало да се намра въ езика на единъ култивиранъ народъ, като значение за отношението между чловѣцитѣ. Не е желателно, да се бъркатъ гражданскитѣ закони въ областта на добродѣтеля; нѣ явното мнѣние има въ това отношение доста широко поле. А явното

миѣние трѣбвало би да оежжда опущенията на различни дѣйствия, извършването на които за сега похвалява и прославява. Нравственното възнаграждение на явното миѣние трѣбвало би да се запазва само за отлични заслуги. На примѣръ една добродѣтель на единъ милионеръ, която никакъ не прѣприятствува на неговийтъ луксозенъ животъ, не е нищо, съ което той би могълъ да се гордѣе; напротивъ явното миѣние трѣбвало би да го оежди, ако той мисли, че извършва своята длъжностъ къмъ ближнитѣ чрѣзъ самото заплащане на данъцитѣ.

Въ заповѣдта на благоволенieto първо мѣсто държи защитата отъ болкитѣ. Много по-важно и по-лесно ще успѣемъ да намалимъ болкитѣ на другитѣ, отъ колкото да уголѣвимъ тѣхнитѣ радости. Да подпомагаме другитѣ въ тѣхнитѣ нужди, въ тѣхнитѣ болки и нещастия — отъ какъвто и да е видъ, — чрѣзъ това се подпомага доброто на челоувѣчеството повече, отъ колкото ако се уголѣмява щастieto на единъ щастливъ.

Нъ ако взимаме прѣдъ видъ отъ една страна благото на една втора личность, а отъ друга страна собственното благо, това не значи, че би трѣбало непрѣменно да прѣдпочитаме благото на втората личность прѣдъ собственното. Напротивъ, въ такъвъ случай не бива да сме пристрастни нито за себе, нито за други; нъ трѣбва да оежждаме този случай отъ точка зрѣние на безпристрастно трето лице.

Бентамъ казва: „Покажете ми такъвъ челоувѣкъ, който се лишава отъ по-голѣмо добро,

отъ колкото го прави на другъ чловѣкъ, и азъ ще ви покажж чловѣкъ, койго е невежъ въ елементарната аритметика на морала.“ Единъ чловѣкъ, който поврѣжда себе си по-вече, нежелн да прави добро на другитѣ, той никакъ не служи на морала, защото той намалява общото количество на щастието. Съ една дума, самопожертвуванието си има мѣстото само заради нѣкое по-голъмо добро, а пожертвуванието самò по себе си е врѣдително.

Колкото повече добро се направи и колкото по-малка е загубата за творителтъ, толкозъ по-добрѣ и толкозъ по-нуждно е да направимъ доброто.

„Каквото правишь, прави го съ разумъ и мисли за края;“ това си има значение особено за „живѣнието за другитѣ“ (*vivre pour autrui*) както гласи познатото изречение на *Konuta*.

Ако се раздаватъ парични благодѣтели безразлично веѣкиму, койго би ни помолилъ за тѣхъ, е врѣдително; защото то въспитава просяци по занаятъ—хора, които намиратъ за по-удобно да работжтъ за тѣхъ други, отъ колкото да работжтъ тѣ сами; а най-сетнѣ считатъ даже за тѣхно право, да ги хранжтъ другитѣ и да работжтъ чужди ржцѣ за тѣхъ. Съ това не искамъ да кажж, че на веѣки, който ни помолн за помощъ, трѣбвало би тя да се откаже: напротивъ, че не само за това, като ни помолн нѣкой, трѣбвало би да се дава безразлично. „Най-добрий начинъ на парична благодѣтель е—както казва Пейли—да давашъ

на отдѣлни лица или фамилии, на които положението познавашь, редовно или релативно позначителни сумми въ опрѣдѣленни срокове“. Казваме „по-значителни сумми,“ защото малки сумми, ако се распрѣдѣлжтъ на голѣмо число лица, то никоѣ не постига особено улеснение. Редовно, въ опрѣдѣленно врѣме и сигурно да очаква нѣщо бѣдний чловѣкъ, това е важно, защото така се отстранява една частъ отъ бѣдността на сиромаша, именно „страхътъ отъ недостатъкътъ“. Слѣдъ това парично благодѣяние може да се прѣпоржча участвуването въ явни сбирки за благотворителни цѣли. И въ такъвъ случай помощта ще достигне на вѣрно до тѣзи, които дѣйствително се нуждажтъ. Всички, които не сж въ оскждность, трѣбва да считатъ за единъ необходимъ дългъ, да даватъ на тѣзи, които се намиратъ въ нужда. Припомнѣте си думитѣ на свѣщенното писание: *Дѣца, да не обичаме само съ думи, нито съ езикъ, нъ на дѣло и въ истина*“. Сто пжти може чловѣкъ да прави добро, безъ да загуби нищо отъ своя страна, сирѣчь безъ веѣко пожертвуване. Чловѣкъ може да произвожда самъ щастие, чрѣзь помощъ въ малки или въ голѣми работи, които не му коштуватъ никакъвъ трудъ, — чрѣзь съчувствието въ щастие или въ нещастие, чрѣзь вежливостъ и услужливостъ въ различни сношения. Тази сумма отъ щастия може да бжде даже по-голѣма, отъ колкото ако да бѣше некупена съ голѣми парични жертви. Такъво благодѣяние не съ пари, нъ съ дѣйствуване и обноски отъ веѣкакъвъ видъ, може да извърши и най-

бѣдний, който може—както и най-богатий—да уважава думитѣ на *Сенека*: „Гдѣто и да се намѣри нѣкой чловѣкъ, тамъ благодѣятелността си е на мѣсто.“

По какви различни начини може чловѣкъ да прави добро на другитѣ хора, това лесно ще распознаемъ, ако вземемъ прѣдъ видъ принципа на *Иисуса Христа*: „Каквото искашъ да ти правятъ хората, прави го и ти тѣмъ“. Колкото по-близо стои единъ чловѣкъ до другъ, колкото по-добрѣ познава неговитѣ нужди, толкозъ по-лесно може да се реализира благоволенieto, и толкозъ по-голѣмо е задълженieto къмъ това дѣйствование; слѣдователно най-голѣмо е то въ кръга на фамилията. Вжтрѣ въ фамилията може да се извърши една отъ най-голѣмитѣ благодати, именно моралното усъвършенствуване на единъ характеръ.

Най-голѣмото общество, на което може индивидуумътъ да влияе, е собственния народъ. Къмъ благо на народа въ обща смисълъ, трѣбва да се стрѣми разумно-дѣйствующето благоволение. То не трѣбва да се отнася до нѣща безгранични, ако иска да ражда плодове. Обществeнната смисълъ, истинския интересъ и пожертвуванието за работитѣ на обществото съчиняватъ сжщинска добродѣтель на гражданина; а гдѣто липсува тази гражданска добродѣтель, тамъ на вѣрно може да сжществуваатъ други добродѣтели; нѣ такъвъ чловѣкъ не може да разчитва на славата на истинската мжжественна добродѣтель.

Милъ казва: „Никой не бива да припива съвѣстѣта си, като се лъже, че не може да бжде врѣдително, ако самъ той не участвува, или ако не си образува собствено мнѣние; лошитѣ не се нуждажтъ отъ нищо друго, за да реализиратъ тѣхнитѣ намѣрения, освѣнъ отъ това, щото добритѣ да гледатъ съ скрътосани ржцѣ.“ Повтаряме: Дѣйствувай така, щото твоего дѣйствование да може да се обобщи за благо на обществото!

Ако чловѣкъ принася полза не само на своето отечество, нъ още произвежда дѣла, които сж полезни за цѣлото чловѣчество, това е, разбира се, толкозь по-голѣма заслуга. Нъ никогане може отъ първитѣ длѣжности (къмъ отечеството) да се освободимъ чрѣзь дѣйствование отъ послѣденъ видъ (въ полза на чловечеството).

§ 19.

Длѣжностъ на моралното култивирание самаго себе.

(Въспитание чрѣзь други и чрѣзь самаго себе.—По какъвъ начинъ може чловѣкъ да се поправи и да въспитава самаго себе.—Що значи: познай себе си.—Защо е нужно по нѣкога осамотението.—За мисльта на смъртъта.—За лошето другарство и лошитѣ книги.—Какъ трѣбва да се четжтъ полѣзнитѣ книги. *)

Който съгрѣши, той да не съгрѣшава повече, нъ нека прави добро! Абсолютна безгрѣшностъ въ обносикѣ е идеалъ, до когото чловѣкъ трѣбва все повече и повече да се доближава. Моралний характеръ не е никогачисто естествено произведение, нъ е художествено произведение въ двойно отношение:

*) Споредъ *Д-ръ Гижички* въ цитираната книга стр 119 и сл.

1) въ слѣдствие въспитанието чрѣзъ другитѣ (безъ което чловѣкъ щѣше да остане дивъ или полудивъ) и 2) чрѣзъ собственото въспитание самага себе. И при най-добритѣ дарби и най-доброто въспитание нужно е, чловѣкъ да продължава усвѣршенствуванieto на воляга си самичкъ, ако иска да стане дѣйстви-телно добродѣтеленъ характеръ. Нашитѣ обра-зователи (родители, учители и свещенници) не ни даватъ направо такъво или инакво морално качество, нѣ тѣ употрѣбаватъ само цѣлесъобразни срѣдства, за да ни морализиратъ, като ни раз-виватъ извѣстни дарби и като потжикватъ из-вѣстни прѣдрасположения, като промѣнятъ едни и прибавятъ други. Такива срѣдства можемъ и ний възрастнитѣ да прилагаме върху себе си; и ако не е нашето естество при по-голѣма възраст вече толкозъ гѣвко (пластично), то пакъ може да се промѣни до извѣстна стѣпень.

Задачата на етиката е: да потѣква въ оногова, който се занимава съ нея, волята, да стане по-добръ чловѣкъ и благороденъ заедно съ цѣлото си естество и битие; и да посочи на срѣдствата, какъ може тази воля да се осжществи. Който самъ иска да схване сериозно идеитѣ на длъжността и добродѣ-телята, и размишлява често цжти върху доброто и злото, неговий гнѣвъ срѣщю всички лоши и грозни дѣла, които е направилъ, трѣбва да се уголѣмява все повече и повече, а сжщеврѣменно трѣбва да расте у него любовта за доброто и хубавото, които е извършилъ или които още може да извърши.

Прѣди всичко е най нѹждно едно сериозно и твѣрдо рѣшеніе, което обема и потрѣбва цѣлий челоуѣкъ, а сетнѣ трѣбва старание, ни единъ пхтъ да не се повтори грѣшката, която искаме да избѣгнемъ въ бѣдѣще. Първото е едно сериозно силно рѣшеніе — енергическо намѣреніе, да оставимъ начинѣтъ на живота, когото осждаме; защото само единъ компромисъ, едно пактиране (доброволно съглашение) съ грѣшката не щѣше да доведе никакъвъ резултатъ. Второто е единъ постояненъ редъ отъ повторения на дѣйствія или опущения, безпощадни къмъ себе си. Така се образува полегка-легка навикътъ за промѣненіе обноси въ това отношение; тѣй щото подобреніето нѣма най-сетнѣ да излѣзе като слѣдствие на една вътрѣшна борба, нѣ като добродѣтелно дѣйствие на едно облагородено естество. „Самъ себе си да надвиешъ — казалъ *Демокритъ* — е най-хубава побѣда“. Нѣ тази побѣда е само тогазъ съвършенна, когато чрѣзъ повторение и навикъ естеството на челоуѣка е надвито; само тогазъ може да се каже че „свлѣкохме стария Адамъ и облѣкохме новия челоуѣкъ?! Обикновено трѣбва продължително врѣме, до гдѣто се утвѣрди този навикъ; и въ отдѣлни случаи още много пхти трѣбва да се упражнява моралната сила, за да се боримъ и да побѣдимъ. Както отъ дѣтето не бива отъ начало прѣмногo да изискваме, така и онзи, който въспитава самъ себе си, за да не бѣде никога побѣденъ, не трѣбва отъ начало да изисква много отъ себе си, нѣ да се учи да противо-

стой на слаби искушения; а сетнѣ, като испита силата за самонадвиганне, нека се изложи на по-силни искушения. На пр. трѣбва да избѣгва отъ начало случки, които по-прѣди му сж били опасни; той трѣбва да противостои особено на тѣзи силни мотиви, които произхождатъ отъ забѣлѣзванието чрѣзъ петтѣ чувства, сир. той трѣба да избѣгва искушението, до гдѣто не се убѣди за по-голѣмата чрѣзъ постоянни упражнения спечелена енергия на волята, да живѣе здраво, добрѣ, хубаво и достойно. Въобще трѣбва чловѣкъ, до гдѣто не е още промѣнилъ чрѣзъ упражнения своето естество, да се стрѣми, да промѣни външнитѣ обстоятелства, въ които той живѣе; той трѣбва да размисли сериозно, какъ може да намѣри най-цѣлесеобразно промѣнение, въ това отношение. Отъ начало да се избѣгва внимателно всѣко повторение на грѣшката, защото — както казва *Бенз*: „всѣко успѣвание на лошата страна, унищожава слѣдствията на много побѣди на добрата страна; и тогава много лесно се отчайва чловѣкъ за възможността на подобрѣнието си; той загубва довѣрието къмъ себе си, и ако довѣрието е загубено, тогазъ всичко е загубено.“

По-напрѣдъ говорихме, че трѣбва да се стрѣнимъ, да надвиемъ ония пороци, които считаме за особено грозни или пълни съ лоши слѣдствия. Нъ този, който се стрѣми съвѣстно да стане благороденъ, не се ограничава съ това, ами той нека въ всѣко отношение да въздигне уровнята на своето сжществувание. *Ени-*

курс казва: „Началото на спасението е узнаване на грѣшката“. И така чловѣкъ, който се стрѣми къмъ по-високо съвършенство, ще подложи своитѣ дѣйствувания и душевния имъ изворъ на внимателна, сериозна и строга морална критика самага себе; колкото и да му е мъчно, той ще се срѣми, да бжде честенъ, искренъ и откровенъ тоже и къмъ себе си.

Познай себе си! Съ този надписъ на храма въ Делфи и съ това мотто на Сократа такъвъ чловѣкъ ще се съобразява въ областта на морала. Понеже той знае, че дѣлата и мислитѣ на чловѣка не сж играчка на случайности, нъ че „вжтрѣшния свѣтъ“ (микрокосмосъ) е онзи дълбокъ изворъ, изъ който тѣ вѣчно истичатъ, затова той ще се старае направо да облагороди тѣзи корени; тей ще разбере, че дѣйствията могатъ само тогава да се урегулиратъ, когато мисленнето, чувствованиято и исканието се уреди или урегулира. Прѣди всичко трѣбва да се пази сърдцето чисто, защото отъ него произтичатъ дѣлата въ живота. Такъвъ чловѣкъ, който се стрѣми съсѣстно да стане благороденъ, често пкти ще се занимава въ мислитѣ си съ въпроси на морала и ще иска, ясно да узнае, какво нѣщо е добро и какво зло. Той ще размишлява често върху това, въ колко отношения можемъ да дѣйствуваме добръ или злъ, сирѣчь колко широка е областта на морала. И той ще питае чувствата на любовъ и удивление за първия видъ дѣйствия, а ще показва своето прѣзрѣние къмъ втория видъ. По такъвъ на-

чинъ прѣдставленията на правото и доброто ще се впечатлжтъ толкозъ дълбоко въ духа му и толкозъ ще се упражни тѣхното произвождане, щото тѣ ще се явяватъ при различни случаи и ще противостождтъ на лошитѣ побуждения. И въобще резултатътъ на такъво продължително размишлявание ще бжде едно по дълбоко съзнание за моралното значение на живота.

Безъ да се оттегляваме сегиезъ тогизъ отъ свѣтския шумъ, отъ усиленитѣ движения на модерния животъ, такава „дисциплина самага себе“ не ще може да напръдне. Има нужда отъ часове на тихо осамотение, ако искаме да стане „по-доброто въ челоуѣка лѣкаръ на лошото“. Който желае сериозно да усъвършенствува живота си, ще послѣдва примѣрътъ на толкова благородни и голѣми хора. Той не само ще размишлява продължително върху доброто и лошото и върху себе си, нъ ще посвѣти всеко утро по нѣколко минути на тихо размишление, за да усилитъ добритѣ си намѣрениа. Тогава той ще разсеждава върху прѣдстоящата дневна работа и върху моралнитѣ задачи, които му прѣдстождтъ, и нѣма да забрави опасноститѣ, които има да надвива. А всека вечеръ ще погледне на дѣлото, което е извършилъ прѣзъ деньтъ, за да упражнява върху себе морална критика, да упознае сторенитѣ грѣшки, да си запомни непрѣдвиденитѣ мъчности и да еравнява силата на намѣрението съ начинътъ на извършванието. Той ще се попита, както *Секстий*: „коя отъ своитѣ злини си по-

правиль днесъ, на коя грѣшка си се въспротивилъ, въ кое отношение си станжлъ по-добъръ?“ —

Человѣкъ, който се стрѣми къмъ усъвършенствување самага себе, ще употрѣби и друго едно срѣдство, за да живѣе справедливо и добродѣтелно, което се прѣпоръчва отъ извѣстний *Хуфеландъ*. *Memento mori* (припомняй си, че ще умрешъ), споредъ него много пѣти посочва на *memento vivere* (припомняй си, че живѣешъ).

Хуфеландъ именно казва: „При веѣки съмнителенъ случай, при веѣки въпросъ, дали нѣщо е справедливо или не, трѣбва да мислишъ тутакси на послѣдний часъ на живота; и постави си въпроса: дали ти тогава щѣше така или инакъ да постъпишъ? Една радостъ, едно наслаждение, при което можешъ мирно да мислишъ за смъртта, е сигурно невинно. Ако си разлютенъ нѣкому, или ако имашъ охота да си отмѣстишъ за едно докaчение, то трѣбва само да помислишъ на онзи послѣденъ часъ и на обстоятелството, което ще се яви тогазъ,—и азъ можъ да ти гарантирамъ, че ще ти минжтъ тутакси ония враждебни идеи. Причината на това е, защото чрѣзъ промѣнението на сѣзната се отмахватъ веичкитѣ дрѣбни и егостически интереси, които обикновенно ни управляватъ. Веичко получава отъ веднжжъ свой дѣйствителенъ образъ, свое дѣйствително отношение; измамата минава, а сжществото остава“. Така говори този славенъ лѣкаръ и голѣмъ приятель на челоуѣчеството — *Хуфеландъ*.

Онзи челоуѣкъ, който се занимава съ култивирание самага себе, ще съблюдава и онова правило на живота, което стоеше съ пълно право вече у старитѣ Елени най-високо, т. е. *избѣгвай лошото другарство и тврси доброто!*

Да видишъ лошо или добро, това значи, да

подражавашъ вътрѣшно доброто или лошото; и ако става това често, то лесно се образува, чрѣзъ туй неволно упражненіе на психическитѣ органи, *тенденцията* или намѣрението за подобно мисленіе и дѣйствиуване, особено ако нѣма постоянно дѣйствующи противни сили. Слѣдователно, който не може или не иска по тази или онази причина да напусне нѣкое другарство, ако и да е разбралъ, че не е добро въ морално отношение, той поне трѣбва постоянно да храни антипатія срѣщу лошитѣ качества на другаря си и трѣбва да критикува постоянно отъ морална точка зрѣніе неговото поведене. По такъвъ начинъ той ще прѣпятствува, да се развиватъ лошитѣ навици. И тѣй, ако неговитѣ морални принципи сж достатъчно силни, той може подъ извѣстни обстоятелства да постигне даже морално унапрѣждане отъ такъво едно другарство.

Добро или зло общество има както между хората, така и между книгитѣ. Слѣдователно и въ това отношение ще трѣбва да съблюдаваме горното правило. Ний ще четемъ съчинения на познати добри автори (като на примѣръ на Сенека, Марка Аврелия, Епиктета, Плутарха и тѣмъ подобни), и ще послѣдваме съвѣтътъ на първий: всекога чети припознатитѣ (автори *)! Да четешъ малко съ разумъ, е много по-добрѣ, отъ колкото много безъ разумъ. Има хора, които сж станали, „глупави“ отъ многото четене безъ разумъ. Имай за принципъ: колкото е възможно да четешъ най-доброто; най-доброто отъ

*) *Probatos semper lege! — Seneca*

всичкитѣ врѣмена; полегка, съ размишляване и даже — до колкото е умѣстно — съ оппозиция!

Такъвъ чловѣкъ, който честно се грижи за усвѣршенствуване самага себе, е ключилъ истинско приятелство съ себе си. Той уважава себе си и съвѣстѣта си. Той се срѣми да се образува така, щото може да има любовъ къмъ себе си. Той е искренъ къмъ себе си и вѣренъ въ това, каквото си е обѣщаль самичкъ; и за това има довѣрие къмъ самага себе. Вжтрѣшний редъ, миръ, спокойствие и съгласие сж онази благословия, която е слѣдствие на сериозно, искрено и трайно култивиране самага себе. А именно въ това се състои нашето щастие въ живота.

§ 20.

Погледъ върху свѣршений материялъ.

Ний виждаме, че моралтъ или по-добрѣ всеобщитѣ принципи на морала, не сж нищо друго, освѣнъ специаленъ резултатъ на социални факти, едно отражение на най-важнитѣ закони на социалната организация.

Дѣйствително, единственното обективно основание на моралнитѣ принципи — поне на тѣзи, които принадлежатъ на всичкитѣ страни, на всичкитѣ врѣмена, и които сж названи вѣчни, неизмѣняеми, битни, — не е друго нищо, освѣнъ организация или вжтрѣшно устройство на обществото; не е друго нищо, освѣнъ законитѣ, които управляватъ това устройство и неговитѣ естественни функции.

Едно нарушение на тѣзи закони тутакси се осѣща като една мъка или морална болка, като едно

дѣйствиe лошо или неморално, несправедливо, или даже като едно прѣстѣпление. Това сѣ стѣпенитѣ и измѣненіята на едно и сѣщо явление.

Правото се вижда тукъ като единъ естественъ клонъ на морала, като единъ сборъ отъ извѣстни социални явления. Юридическата наука доказва, че законодателство значи: не изнамѣрване, въображение сътворение, нѣ откѣриваніе. Въ исторіята на правото ний имаме до извѣстна стѣпень единъ кабинетъ на естественната исторія на обществото, единъ видъ социаленъ музей, гдѣто не може челоуѣкъ достатѣчно да се спира и да прави сериозно изучаваніе.

Това може да се прилага така сѣщо на исторіята на морала, който е основа на правото или подобръ сѣщияското право, взето отъ една по-висока точка зрѣніе.

Моралътъ, когото изучаваме, трѣбва да се нарече тоже и „социална хигиена.“ Наукитѣ и правилата на морала сѣ дѣйствително правила на хигиената и на запазваніето не индивидуално, нѣ социално. Въ тая смисълъ не е имало никога, нито ще има индивидуаленъ моралъ. Моралътъ и хигиената, изучавани като науки, отражаватъ ясно:—единия организация социална, другия—организация физиологическа. И тѣ взети заедно образуватъ най-важний клонъ на практическитѣ науки. Моралътъ служи непосредственно за запазваніето на обществото, а посредственно за запазваніето на това, което днесъ наричаме „социаленъ челоуѣкъ“. Хигиената служи за запазваніето на индивидуума, на физический челоуѣкъ и чрѣзъ него за запазваніето челоуѣческии родъ.

Нарушеніето на единъ принципъ на морала се осѣща въ социалното тѣло като несправедливостъ (неприятностъ), тѣкмо по сѣщий начинъ, както се осѣща едно докачение на правилата на хигиената въ живото тѣло като физическа болка. Ако се повтори нарушеніето на морала, то настѣпва непрѣменно едно трайно положение на социалната корупция (гибель); както и правилата на хигиена-

та, ако се нарушжтъ или докажтъ, се отмъстява
всѣкога чрезъ появяване на болки. *)

Да се наблюдаватъ правилата на морала—казва-
ме повторно—отъ това зависи благощастнето на цѣ-
лото чловѣческо общество. То щѣше да пропадне,
ако би да се нарушжтъ тѣзи правила въобще, а то
ще достигне до по възможности най-високо благоща-
стие, ако тѣ се изпълняватъ точно на всеждѣ.

*) Споредъ *De Roberty: „La Sociologie,“* стр. 6 и сл.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Душевна свѣтлина безъ мораль е упропастителенъ огънь; богатство безъ мораль води къмъ пагуба; сила безъ мораль се прѣобръща въ тирачство. Просвѣщението, богатството и силата, ако имъ липсува моралътъ, ставатъ троенъ изворъ на нещастия: неморалността кара въ пѣтя на лошото; просвѣщението и богатството умножаватъ сръдетвата, а силата отстранява всички прѣпятствия.

Може ли да се мисли едно по-страшно чудовище отъ онова, което силно желае лошото, и умѣе по хиляда начина да го произведе, а при това располага съ сръдетва отъ всѣкакъвъ видъ и надвива всѣко съпротивление? — *Балмесъ.*

При свършването на учебника искамъ да дамъ нѣкои общи правила за живота, които слѣдватъ отъ части отъ теорията, развита въ настоящата книга, отъ части отъ опитността на велики и славни мъже*)

Да захванѣ съ познатото изречение на седемтъ старо-грѣцки мѣдрецъ. Въ тѣхъ ще намѣримъ висока мѣдростъ, която обаче не е достатъчна, за да послужи за общо ръководство прѣзъ живота. Талесъ казва: „познай себе си.“ Солонъ: „нищо прѣмногъ“. Питтакъ „спестявай врѣмето“. Биасъ: „повсѣето хора сѣ лоши“. Креобулъ: „умѣренността е най-доброто“. Хилонъ: „за да загубишъ, ставий поржчителъ“. Периандъръ: „за всичко трѣбва упражнение“. Изреченията на Талеса и Солонъ бѣхъ написани на Делфийския храмъ и се считахъ за самата сѣщностъ на мѣдростта прѣзъ нѣколко вѣкове.

*) Видѣть: „*Kat. der Moral und Politik*“, стр. 1—4.

Тъзи изречения дѣйствително съдържатъ въ себе си най-високото морално съвършенство, до което челоуѣчеството е могло да достигне, прѣди да е съзнало задължението си къмъ челоуѣколюбието.

Мойсей Менделеевъ схваща вече опрѣдѣленieto на челоуѣка въ по широка смисель, като казва: „Да търрешъ истината, да обичашъ хубавото, да искашъ доброто и да въррешъ най-доброто.“ А Силвiо Пеллико наглаеява изискванието на челоуѣколюбието малко едностранно, като казва: „Високото звание на челоуѣка е да обича, да чувствува и да подпомага.“ Подобно говори и Гете, като подканва: „Бжди благороденъ, готовъ да подпомаганъ и добъръ“.

Прѣвъходни сж думитѣ, които казва майката на рицаря Баярда, когато той дванадесеть годишенъ се раздѣля отъ нежъ, за да постъпи на служба при херцога Савойскiй: „Азъ ти прѣпоржчвамъ искрено, както може само една майка да прѣпоржчва на дѣтето си, три нѣща; ако ти ги изпълнявашъ, можешъ да бждешъ сигуренъ, че ще живѣешъ славно въ тоя свѣтъ. Първото е: да обичашъ Бога, да се боишъ отъ него и да му служишъ. Второто е: да бждешъ вѣжливъ къмъ венчки и да се пазишъ отъ веѣка гордостъ (надмѣнность). Бжди скроменъ и услужливъ. Не клѣвети и не лъжи. Бжди умѣренъ въ ядение и пиение. Бѣгай отъ завистьта, която е единъ грозенъ порокъ. Не ставай ласкатель, нито интригантъ. Бжди постоянно честенъ въ говорението и въ дѣлата, и си стой на думата. Помагай на бѣднитѣ вдовици

и сирачета, и Богъ ще ти заплати. А третето е: да употрѣбявашъ благо, съ което Богъ те е надарилъ, за доброто на бѣднитѣ.“ Венчката тая наука се съдържа въ изречението на Исуса Христа: „Обичай Господа Бога твоего отъ цѣлото си сърдце и душа! Това е най-главната и най-го-лѣмата заповѣдь. А втората равна на нея е: обичай ближния си, като самага себе!“ Въ тия думи виждаме венчкитѣ длѣжности на челоуѣка въ най-широкъ размѣръ. Защото любовта къмъ Бога съдържа: почитанието къмъ една най-висока и свѣрхчувствена сила и довѣрието къмъ мждростта и справедливостта въ всемирния порядъкъ; надѣждата за едно по-добро, по-пълно съществуване; стрѣмленieto къмъ едно по-високо съвѣршенство; любовта къмъ доброто и хубавото; вѣрбата въ идеалнитѣ блага на челоуѣчеството. Ако уважаваме тѣзи идеални блага надъ всичко, то значи, че сме господари на нашитѣ желанія и страсти; че обичаме истинността, че прѣзираме венчкитѣ излишества на живота и че сме постоянни въ търпението; то значи надвиванне страха отъ смъртта, спокойствие на душата и умѣренность въ венчкитѣ нѣща; то значи още да водимъ борба срѣщу суровий матриализмъ.

Второто прѣдписаніе, че трѣбва да обичаме ближния, както самага себе, значи самоотвържение, дѣятелна и пожъртователна любовь къмъ ближния, сирѣчь борба срѣщу егоизмътъ; то съдържа венчкитѣ наши длѣжности къмъ съвокупността, както и къмъ отдѣлнитѣ челоуѣци; то значи пълно уважение

личносттата, както и собствеността на ближнитѣ ни, и задължението да се грижимъ за тѣхното добро, даже и съ пожертвование на самитѣ насъ. Това прѣдписаніе, като ни възлага не само най-строгата честность, справедливость и безкористность, нѣ и най-високата деликатность и най-свѣтното почитаніе на правата и особенноститѣ на другитѣ, — съдържа тоже всичкитѣ ония качества, които съчиняватъ истинския мъжъ и *gentleman* (честенъ характеръ.)

Длъжноститѣ, които ни възлага първата часть на прѣдписаніето, бѣхж познати тоже и въ старитѣ вѣкове и се упражнявахж при различни културно доста напѣднали народности прѣди християнското врѣме, та достигнахж до едно развитие, което може да се сравнява съ християнското възрѣніе. Нѣ това, което съдържа втората часть на прѣдписаніето, сирѣчь челоуѣколюбието, е липсувало на старитѣ вѣкове; християнството призна това като общъ принципъ и го осъществи. Именно този принципъ даде на християнството високото му значение и сила; той му осигури распространението и ще го запази до край. Въ тоя принципъ се намира вхтрѣшната сила на християнството.

Ако би ний да живѣемъ въ единъ идеаленъ свѣтъ, въ който всички да слѣдваме прѣдписаніето на евангелието, тогазъ нашій животъ щѣше да бжде много простъ и лесенъ, безъ стълкновения и навѣрно безъ двоумение и отегчение. Нѣ фактъ е, както казва Биасъ, че „повечето хора сж лоши,“ и както казва Ювеналъ: „добритѣ сж рѣдки“.

Ний всички подъ властта на нашитѣ егостически побуждения трѣбва постоянно да се боримъ съ собственнитѣ си страсти и съ тия на другитѣ; така никога доброто, истинното и хубавото не може да произлѣзе чисто и безусловно. По тоя начинъ живота прилича на една постоянна борба за тия добрини срѣщу егоизма и срѣщу стрѣмленieto къмъ наслаждения; и за туй се изиеква отъ индивидуума, да има чиста воля, да почита идеалитѣ, да е постоянно прѣдостороженъ и внимателенъ, за да може да надвие въ тая борба.

Искусството, което прѣди всичко трѣбва да учимъ, е—какъ да живѣемъ. Струва ми се, че не е добръ да считаме живота си само като приготвление за смъртта; по-мъдро е, да го наредимъ и употребимъ съ всичкитѣ си сили така, щото да ни даде най-високото съвършенство; а за другитѣ да стане—колкото е възможно—по-благодатенъ. Нека да имаме постоянно прѣдъ очитѣ си не изречението: „припомняй си, че ще умрешъ,“ иъ „припомняй си, че живѣешъ“.

Искусството да живѣешъ добръ, да си щастливъ и добродѣтеленъ, изиеква прѣди всичко да съблюдавашъ оная абсолютна заповѣдь: обичай Бога надъ всичко и ближния, като самага себе! На неж се основаватъ всичкитѣ необходими морални длѣжности, които трѣбва да упражнявашъ, ако искашъ да бъдешъ честенъ и спразедливъ. За ръководство при това служи нашето религиозно осѣщание, тънкоcтѣта на нашето чувствование за доброто и хуба-

вото; ний трѣбва да се стрѣмимъ, да сме дѣйствително добри, а не да се прѣструваме за добри, и да получаваме собственото си одобрѣние, както и уваженіето на честнитѣ и справедливитѣ хора.

Да живѣемъ добръ (справедливо) се улеснява чрѣзъ обстоятелството, понеже само така можемъ да живѣемъ щастливо. Само въ вѣрата въ идеалнитѣ блага и въ стрѣмленіето къмъ тѣхъ, въ самонадвиганіето и самоотвърженіето, въ постоянството, въ прѣзиране на нищожеството и въ умѣренността се намира гаранцията за щастіето, даже и — за самия животъ. Вѣчна ще остане истината: скоро ще се уничтожи онзи, който живѣе злѣ, а дълго ще еществува онзи, който живѣе справедливо.

СЪДЪРЖАНИЕ.

	Стр.
Предговоръ	III.
Въведение	1
Важностъ на етиката	7
Обемътъ, съдържащето и разпръдълението на етиката	10

ОТДЪЛЪ ПЪРВИ

Основание

§ 1. Моралнитѣ идеи и принципи	19
§ 2. Анализисъ на позитието за доброто и лошото въобще	23
§ 3. Най-върховното добро	26
§ 4. Добро за отдѣлния и добро за обществото	30
§ 5. Обществении интересъ и индивидуумътъ	33
§ 6. Егоизмътъ не бива да се земе за основа на морала	37

ОТДЪЛЪ ВТОРИ

Развитие

§ 7. Понятие за длъжността	49
§ 8. Понятие за добродѣтелта	57
§ 9. Распръдъление на добродѣтели и на длъжноститѣ	62
§ 10. Длъжности къмъ себе си	69
§ 11. Длъжности къмъ другитѣ	89
§ 12. Справедливостта	92
§ 13. Благодарността	97
§ 14. Притѣжанието	100
§ 15. Върността	104
§ 16. Правдата	108
§ 17. За защитата на животнитѣ	113
§ 18. Благоволенieto	116
§ 19. Длъжностъ на моралното култивиране самага себе	122
§ 20. Погледъ върху свтринении материалъ	130
Заклучение	133

Univerzitetna knjižnica Maribor

S

32932

000603366

COBISS